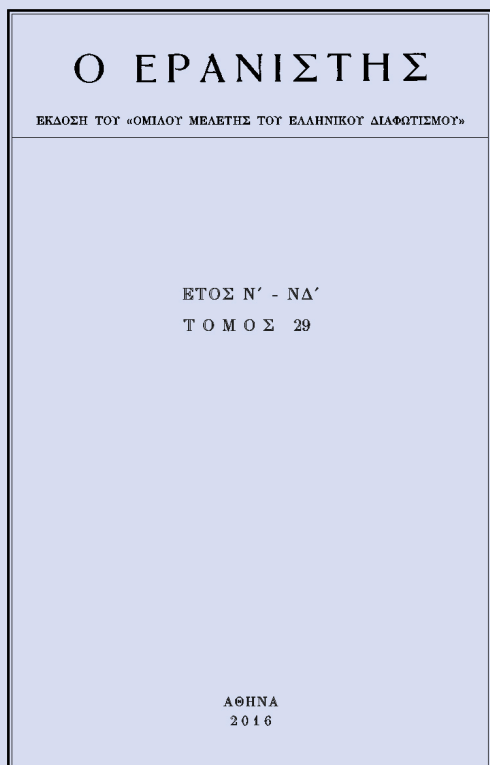

The Gleaner

Vol 29 (2016)

Ρήγας και Rétif de la Bretonne. Συμπληρωματικά στοιχεία πάνω σε μια σχέση γνωστή

Βασιλική Κοντογιάννη

doi: [10.12681/er.21058](https://doi.org/10.12681/er.21058)

Copyright © 2019, Βασιλική Κοντογιάννη

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

Κοντογιάννη Β. (2019). Ρήγας και Rétif de la Bretonne. Συμπληρωματικά στοιχεία πάνω σε μια σχέση γνωστή. *The Gleaner*, 29, 133–172. <https://doi.org/10.12681/er.21058>

ΡΗΓΑΣ ΚΑΙ RÉTIF DE LA BRETONNE

Συμπληρωματικά στοιχεία πάνω σε μια σχέση γνωστή

ΧΑΡΗ ΣΤΙΣ ΕΡΕΥΝΕΣ ΣΕΙΡΑΣ ΕΛΛΗΝΩΝ ΜΕΛΕΤΗΤΩΝ, γνωρίζουμε καλά ότι το *Σχολείον των ντελικάτων εραστών*, που εξέδωσε ο Ρήγας στη Βιέννη το 1790, διασκευάζει έξι διηγήματα που προέρχονται από το έργο του Rétif de la Bretonne *Les Contemporaines*, ειδικότερα από την πρώτη ενότητα των τεσσάρων τόμων, η οποία εκδόθηκε το 1780.¹ Αντίστοιχη έρευνα από την πλευρά της γαλλικής συγκριτικής γραμματολογίας δεν έχει ακόμα πραγματοποιηθεί, όσο γνωρίζω. Το γαλλόφωνο

---

* Αφιερώνω τη μελέτη αυτή στη Marie-Paule Masson για την έμπρακτη και αμέριστη υποστήριξή της.

1. *Σχολείον των ντελικάτων εραστών* ήτοι *Βιβλίον ηθικόν, περιέχον τα περίεργα συμβεβηκότα των ωραιότερων γυναικών του Παρισίου, ακμαζουσών κατά τον παρόντα Αιώνα*. Εκ της Γαλλικής διαλέκτου νυν πρώτον μεταφρασθέν παρὰ του ΡΗΓΑ Βελεστινλή Θετταλού. Εν Βιέννη της Αουστρίας. Εκ της Τυπογραφίας Ιωσήπου του Βαγμειστέρου. 1790. Φαίνεται πως το βιβλίο γνώρισε, στην πρώτη του έκδοση, σημαντική επιτυχία. Ως προς το θέμα αυτό βλ. Λέανδρος Βρανούσης, «Εκδόσεις και χειρόγραφα του “Σχολείου των ντελικάτων εραστών”», *Ο Ερασιστής* 8 (1970), 302-323, και 9 (1971), 71. Για το έργο του Rétif de la Bretonne, που έχει προηγηθεί, ο πλήρης τίτλος της πρώτης έκδοσης είναι *Les Contemporaines, ou Aventures des plus jolies Femmes de l'âge présent ; Recueillies par N.-E. R** D*-L*-B*** ; Et publiées par Timothée Joly, de Lyon, Dépositaire de ses Manuscrits* : Imprimé à Lèipsick, Par Büschel, marchand-Libraire : Et se trouve à Paris, chés la Dame Vè Duchesne Libraire, rue Saintjacques, au Temple-du-Goût. 1780. Μεταγράφω εδώ τον ακριβή τίτλο χωρίς διορθώσεις. Χαρακτηριστικό της επιτυχίας του βιβλίου στην εποχή του είναι το γεγονός ότι το αντίτυπο της πρώτης έκδοσης, που βρίσκεται στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Γαλλίας, στο Παρίσι, και δεν είναι ακόμη ψηφιοποιημένο (Ιανουάριος 2016), προέρχεται από τη βιβλιοθήκη της Μαρίας Αντουανέτας και φέρει το οικόσημό της. Μία δεύτερη έκδοση, ελαφρά βελτιωμένη ως προς την έκφραση, αρχίζει να τυπώνεται ήδη από το 1781. Αυτή τη δεύτερη έκδοση διαθέτουμε, ψηφιοποιημένη, στα Gallica, αυτήν και χρησιμοποιούμε στο εξής, καθώς είναι διορθωμένη από τον συγγραφέα, βελτιωμένη και, βέβαια, η μόνη πραγματικά προσιτή μέσω του Διαδικτύου. Η ακριβής βιβλιογραφική αναφορά της έκδοσης αυτής είναι: Rétif de la Bretonne, Nicolas-Edme, *Les Contemporaines* [reprod. en fac-sim.], Genève, Slatkine reprints, 1988, τ. 21.

κοινό, ακόμα και το ειδικό πανεπιστημιακό κοινό, που μελετά τον Rétif, δεν έχει στη διάθεσή του δημοσιεύσεις, από τις οποίες να αναδεικνύεται η σχέση του γάλλου συγγραφέα με τον έλληνα διασκευαστή.²

Θα ήθελα, ξεκινώντας αυτή την εργασία, να αποδώσω φόρο τιμής στον Λεάνδρο Βρανούση και τον Παναγιώτη Πίστα, των οποίων τα έργα για τον Ρήγα εξέθρεψαν τη συλλογιστική μου και αναμφισβήτητα συνέβαλαν στη διαμόρφωση των ερωτημάτων εκείνων, όσα με οδήγησαν σε παρόμοιες αναζητήσεις. Ήδη από το 1971 ο Παναγιώτης Πίστας μας είχε προσφέρει έναν στέρεο οδηγό για να μπορούμε να διαβάσουμε ικανοποιητικά το *Σχολείον*. Η πιο πρόσφατη μελέτη του, ουσιαστικά ολοκληρωμένη στην έκδοση του 2001, δίνει στο θέμα το απαραίτητο εύρος και εμβαθύνει πράγματι σε πολλά επιμέρους ζητήματα.³ Τι απομένει λοιπόν να γίνει, αν όχι μια δίγλωσση, σχολιασμένη έκδοση των κειμένων;

Το άρθρο που ακολουθεί επιδιώκει κυρίως να συμπληρώσει, και όχι να ανατρέψει, όσα προηγήθηκαν, υπογραμμίζοντας στοιχεία, προβάλλοντας ερωτήματα της σύγχρονης έρευνας, παρατηρώντας μετατοπίσεις νοημά-

2. Ένα πολύ σύντομο άρθρο για το θέμα, γραμμένο από τον Antoine Demos, το οποίο έχει τίτλο «Traduction. Un traducteur grec de Rétif au XVIIIème siècle: Rhigas Velestinlis (ou Phéaios)», βρίσκεται στο ειδικό περιοδικό *Études Rétiviennes*, *Bulletin de la Société Rétif de la Bretagne* τχ. 20 (juin 1994), 145-147. Ευχαριστώ, και από εδώ, θερμά τον Pierre Testud, ομότιμο καθηγητή του Πανεπιστημίου του Poitiers, ειδικό του Rétif de la Bretagne, ο οποίος στήριξε έμπρακτα αυτή την έρευνα. Ο Pierre Testud μου υπέδειξε την ύπαρξη του άρθρου, αλλά και με βοήθησε να βρω το περιοδικό, που υπάρχει μόνο σε εξαιρετικά εξειδικευμένες βιβλιοθήκες.

3. Αναφέρομαι στα κύρια μελετήματα: α) *Ρήγας* [Βασική Βιβλιοθήκη 10], Έρευνα, συναγωγή και μελέτη Α. Ι. Βρανούσης, Αθήνα [χ.ε. 1953], β) *Ρήγας, Σχολείον των ντελικάτων εραστών*, επιμέλεια Π. Σ. Πίστας, Αθήνα, Ερμής, Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη, 1971, γ) *Ρήγα Βελεστινλή Άπαντα τα σωζόμενα*, πρώτος τόμος, *Σχολείον των ντελικάτων εραστών ήτοι βιβλίον ηθικών, περιέχον τα περίεργα συμβεβηκότα των ωραιότερων γυναικών του Παρισίου, ακμαζουσών κατά τον παρόντα αιώνα*, Εισαγωγή-Επιμέλεια-Σχόλια Παναγιώτης Σ. Πίστας, Αθήνα, Βουλή των Ελλήνων, 2001. Για λόγους συντομίας δεν θα επαναλάβω εδώ τη γενική βιβλιογραφία του θέματος, από την ελληνική πλευρά του. Ο ενδιαφερόμενος αναγνώστης μπορεί κυρίως να προστρέξει, για τα παλαιότερα, στη βιβλιογραφία που μας δίνει η έκδοση Πίστα του 2001. Σημειώνω πάντως το πρόσφατο και πολύ χρήσιμο άρθρο της Αναστασίας Δανάης Λαζαρίδου, με τίτλο «Ρετίφ ντε λα Μπρετόν και Ρήγας Βελεστινλής: ταυτότητες μιας αισθηματικής αγωγής», που βρίσκουμε ψηφιοποιημένο στο Διαδίκτυο, αφού είχε παρουσιαστεί στο Δ' Συνέδριο, του 2010, της Ευρωπαϊκής Εταιρείας Νεοελληνικών Σπουδών στη Γρανάδα και εκδίδεται στα Πρακτικά.

των και ανιχνεύοντας κενά. Γίνεται φανερό, ελπίζω, ότι η εργασία εγγράφεται στη συνέχεια των μελετών που διαθέτουμε, ενώ ταυτόχρονα στοχεύει να οδηγήσει την προβληματική σε κάπως διαφοροποιημένα πεδία.

Η «σύντομη» αφήγηση στα γαλλικά γράμματα: μικρό ιστορικό, που εστιάζει στον 18^ο αιώνα

Γνωρίζουμε ότι τα έξι διηγήματα που διασκευάζει ο Ρήγας για τους έλληνες αναγνώστες προέρχονται από τις νουβέλες του Rétif. Τι σημαίνει όμως «σύντομη αφήγηση» για τη Γαλλία του 18^{ου} αιώνα και πώς έχει αναπτυχθεί το είδος ως τότε; Πρόκειται, άραγε, για είδος το οποίο θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε ενιαίο; Παρόμοια ερωτήματα έχουν απασχολήσει τους θεωρητικούς της γαλλικής λογοτεχνίας, όμως το υλικό είναι εξαιρετικά πλούσιο ή ποικίλο και αντιστέκεται σε αυστηρή κατηγοριοποίηση. Οι «σύντομες» αφηγήσεις πάντως, είτε ονομάζονται contes, histoires, anecdotes, aventures ή nouvelles, πολλαπλασιάζονται με απίστευτη αφθονία στη διάρκεια του αιώνα και γίνονται πολύ αγαπητές στο κοινό. Κυκλοφορούν με διάφορους τρόπους, στους οποίους συγκαταλέγεται και ο τύπος: οι εφημερίδες και τα περιοδικά συνδέουν την επιβίωσή τους κάποτε με τις «σύντομες» αφηγήσεις. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα του Marmontel, του οποίου τα «ηθικά διηγήματα», *Contes moraux*, στήριζαν την επιβίωση του περιοδικού *Mercure de France*, ανεβάζοντας θεαματικά την κυκλοφορία του.⁴

Ένα καινούριο κοινό διαμορφώνει τη βάση πάνω στην οποία ανθίζει

4. *Contes Moraux Par M. Marmontel, de l'Académie Française*. Dernière édition, A Paris, chez Merlin, Libraire, rue de la Harpe à S. Joseph, MDCC.LXXV [1775], Avec Approbation et Privilège du Roi [έκδοση σε 3 τόμους, η μόνη την οποία μπόρεσα να μελετήσω με αυτοψία]. Οπωσδήποτε, εξαιρετικά ενδιαφέροντα είναι, σε αυτό το πλαίσιο, η σύγκριση της «σύντομης αφήγησης» του Rétif με αυτήν του Marmontel. Μολονότι ο Rétif εμπνέεται ή αλλιώς διδάσκεται από τον προγενέστερό του συγγραφέα, και μάλιστα παραπέμπει κάποτε συνειδητά στις αφηγήσεις του, γίνεται φανερό ότι διαφοροποιεί τη δική του οπτική γωνία: ποικίλες κοινωνικές όψεις του ερωτικού βίου συγκαταούν την προσοχή του, πράγμα που διόλου δεν εμφανίζεται στον διδακτικό και αριστοκρατικό Marmontel. Η πραγματικότητα του βίου, διάσπαση-κλειδί για το έργο του Rétif, δεν φαίνεται να εδράζεται με παρόμοιο τρόπο στο έργο του Marmontel. Στα μάτια του σύγχρονου αναγνώστη αυτό το τελευταίο καθορίζεται πρώτιστα από λογοτεχνικές συμβάσεις της εποχής του.

η σύντομη αφήγηση. Οι άνθρωποι που μπορούν να διαβάσουν γίνονται όλο και περισσότεροι, έχουν την επιθυμία να βρουν κείμενα σχετικά προσιτά, δεν στρέφονται όμως προς το μυθιστόρημα, το οποίο, καθώς είναι εξαιρετικά εκτενές, μπορεί να γεννήσει και την ανία. Αναφερόμαστε κυρίως στο μυθιστόρημα του 17^{ου} αιώνα. Άλλωστε, αυτό απευθυνόταν μάλλον σε αναγνώστες που προέρχονταν από την αριστοκρατία ή τον κλήρο. Το καινούριο εγγράμματο κοινό προέρχεται από τη μεσαία τάξη, αλλά κάποτε και από τις κατώτερες. Έτσι οι «σύντομες» αφηγήσεις βρίσκουν ανταπόκριση όχι μόνο στην πόλη αλλά και στη γαλλική επαρχία, χάρη στον τύπο.

Ίσως θα έπρεπε να διευκρινίσουμε στο σημείο αυτό πώς γίνεται αντιληπτή η έννοια της «σύντομης» αφήγησης, κατά την εποχή που μας απασχολεί: ως «σύντομη» νοείται η αφήγηση που δεν φτάνει την έκταση του μυθιστορήματος, πράγμα που μπορεί να σημαίνει ότι έχει την ελευθερία να κινηθεί γύρω στο όριο των 100 σελίδων, με σημαντικές εξαιρέσεις τόσο προς τα κάτω όσο και προς τα πάνω. Ο Rétif, για παράδειγμα, στις *Contemporaines* αγγίζει τις 50 ή 60 σελίδες, με νουβέλες όπως «Le Nouveau Pygmalion» ή «La Fille-de-Marchand et le Garçon-de-boutique», ενώ για την τελευταία σειρά των διηγημάτων του, που έχουν τίτλο *Les nuits de Paris ou Le spectateur nocturne*, γράφει κείμενα της τάξης των 5 ή 6 σελίδων.⁵

Ως προς το περιεχόμενο της αφήγησης, διαφαίνεται με σαφήνεια η τομή των μέσων περίπου του αιώνα: την καθόρισε ο Marmontel με το έργο *Contes Moraux* (1761), που προαναφέραμε. Στο πρώτο μισό του αιώνα οι προτιμήσεις στρέφονται προς έργα με ιστορικό ή ιστοριοφανή χαρακτήρα, αλλά ταυτόχρονα υπάρχει η πεζογραφία που συνδέεται με λογοτεχνικά παιχνίδια (παιχνίδια λογοτεχνικών κύκλων), όπως και εκείνη που αποτυπώνει κοινωνικές πραγματικότητες. Στο δεύτερο μισό του αιώνα έχουν μεγάλη επιτυχία οι αφηγήσεις που προβάλλουν ηθικά πρότυπα ή συνδέονται με φιλοσοφικές αντιλήψεις. Πάντως, είναι απαραίτητο να σημειώσουμε εδώ ότι σε όλη την έκταση του αιώνα πολλές από τις αφηγήσεις διατηρούν στοιχεία ελευθεριάζουσας ή μάλλον ερωτικής λογοτεχνίας, της οποίας τις ρίζες μπορούμε να ανιχνεύσουμε, μεταξύ άλλων, στην επιτυχία του έργου του Galland *Mille et Une Nuits*. Αυτά

5. Rétif de la Bretonne, *Les nuits de Paris ou Le spectateur nocturne*, Londres [χωρίς ένδειξη εκδότη], 8 τ., 1788-1794. (Ψηφιοποιημένο στα Gallica.)

τα παραμύθια (contes) της Ανατολής, όπου το φανταστικό ενώνεται με τον ερωτισμό, ενώ παράλληλα αναπτύσσονται, μέσα από την οπτική του οριενταλισμού, θέματα κράτους, διοίκησης των κοινωνιών, στερεοτύπων κλπ., φαίνεται να έχουν διαδραματίσει σημαντικό ρόλο, διαμορφώνοντας τις προτιμήσεις του κοινού, ήδη από τις αρχές του 18^{ου} αιώνα.⁶

Παρενθετικά μπορούμε να θυμίσουμε, ως προς την ιστορία του είδους, ότι οι πρώτες γαλλικές νουβέλες είναι πολύ σύντομα κείμενα, που προέρχονται από την εποχή της Αναγέννησης. Αναφέρομαι στο ανώνυμο έργο *Les Cent Nouvelles Nouvelles* (1456-1467): γραμμένες πάνω σε ιταλικά πρότυπα, κυρίως αυτό του Βοκάκιου, έχουν ως βασικό θεματικό άξονα ένα διασκεδαστικό ή δραματικό γεγονός, που συνδέεται με την ερωτική, δηλαδή τη σεξουαλική, ζωή των ανθρώπων και μάλιστα την απεικονίζει περίπου άμεσα, χωρίς ιδιαίτερες επιφυλάξεις στην έκφραση.⁷ Θα ήταν ίσως ενδιαφέρον να σημειώσουμε εδώ, παρενθετικά, ότι ο Condorcet στο έργο του *Prospectus d'un tableau historique des progrès de l'esprit humain*, που κυκλοφόρησε το 1795, θεωρεί ότι σε αυτές τις συλλογές των πολύ «σύντομων» αφηγήσεων βρίσκονται, για τα γαλλικά γράμματα, τα πρώτα ίχνη ελεύθερης σκέψης, που τολμά να παραμερίσει τις προκαταλήψεις.⁸

Αν ο 15^{ος} αιώνας σηματοδοτεί το ξεκίνημα της «σύντομης» αφήγησης για τα γαλλικά γράμματα, αντίθετα ο 17^{ος} αιώνας είναι αυτός που πραγματικά αξιοποιεί το παρελθόν με καινοτομίες, αφού μεταμορφώνει πολλά από τα στοιχεία του: τώρα η νουβέλα δεν αποτελεί πια μόνο μια σχηματική και διασκεδαστική, πολλές φορές σκαμπρόζικη ή ενδιαφέρουσα ιστορία, αλλά αποκτά θέμα ουσιαστικό και σοβαρό, ανοίγεται σε με-

6. *Les Mille et une nuit, contes arabes, traduits en français par M. Galland*, Paris, Barbin (tomes I à VIII) et Delaulne (tomes IX à X) ; Lyon, Brisson (tomes XI et XII), 1704-1717, πρώτη έκδοση. Τις πληροφορίες ως προς την πρώτη έκδοση αντλώ από το έργο της Sylvette Larzul, *Les traductions françaises des «Mille et une nuits». Étude des versions Galland, Trébutien et Mardrus...*, Paris, L'Harmattan, 1996. Για τον Antoine Galland και τον οριενταλισμό στη Γαλλία βλ. (με μεγάλη συντομία) Béatrice Didier, *Histoire de la littérature française du XVIIIe siècle*, Presses Universitaires de Rennes, 2003, κεφάλαιο 2, σ. 14.

7. *Les Cent Nouvelles Nouvelles*, présentées par Roger Dubuis, Presses Universitaires de Lyon, 1991.

8. Condorcet, *Tableau historique des progrès de l'esprit humain. Projets, Esquisse, Fragments et Notes (1772-1794)*, édité sous la dir. de Jean-Pierre Schandeler et Pierre Crépel, Paris, Institut National d'Études Démographiques, 2004, σ. 330, σημ. 13.

γαλύτερη έκταση, συμπεριλαμβάνει στην πλοκή τη διάσταση της περιπέτειας και τολμά να ανιχνεύσει τα συναισθήματα των ηρώων. Οι συγγραφείς οδηγούν το είδος στην πρώτη θέση της λογοτεχνικής παραγωγής. Μέσα από αυτή τη σταδιακή ωρίμανση, φθάνουμε προς τις τελευταίες δεκαετίες του 18^{ου} αιώνα, οι οποίες θεωρούνται από τους ιστορικούς της λογοτεχνίας ως η εποχή κατά την οποία το είδος βρήκε τη μορφή του: «την αίσθηση μιας ισορροπημένης και αρτιωμένης αφήγησης, την έννοια της προόδου ως προς την πλοκή, την οικονομία των μέσων, την επιλογή των σημαντικών σκηνών ή των πιο καθοριστικών καταστάσεων».⁹

Σε αυτές τις τελευταίες δεκαετίες του 18^{ου} αιώνα απλώνεται η πληθωρική παραγωγή του συγγραφέα που βρίσκεται στο κέντρο της έρευνάς μας, του Rétif. Στον ίδιον αυτόν αιώνα βρίσκουμε, μεταξύ άλλων, ως πολύ επιτυχημένους συγγραφείς «σύντομων» αφηγήσεων την Mme de Gomez, τον comte de Caylus, τον Diderot, τον Baculard d'Arnaut, τον Sade, την Mme Riccoboni, τον Abbé Prévost, τον Marivaux, τον Nougaret και την Mme de Staël. Για να αντιληφθούμε πάντως καλύτερα το θέμα της έκτασης των συλλογών, χρειαζόμαστε ένα παράδειγμα το οποίο αρκεί, για να εξεικονίσει τις συνθήκες της εποχής: η Mme de Gomez δημοσιεύει ανάμεσα στα 1732 και τα 1739 τις δικές της ιστορίες, οι οποίες (με άμεση αναφορά στο παλαιότερο έργο) τιτλοφορούνται και αυτές *Les Cent Nouvelles Nouvelles*, σε τριάντα έξι μέρη και δεκαεννέα τόμους.¹⁰

9. René Godenne, *Études sur la nouvelle française*, Genève-Paris, Slatkine, 1985. Βλ. ειδικότερα τις μελέτες «La nouvelle française», ό.π., σ. 1-9, «Pour une histoire de la nouvelle française aux XVIIe et XVIIIe siècles», ό.π., σ. 17-18, και «Les débuts de la nouvelle narrée à la première personne (1645-1800)», ό.π., σ. 137-151. Βλ. επίσης, του ίδιου συγγραφέα τα ακόλουθα έργα: *Études sur la nouvelle de langue française*, τ. II, Paris, Honoré Champion, 1993· σε αυτόν τον τόμο βλ. κυρίως τη μελέτη «La nouvelle française des origines à nos jours», ό.π., σ. 21-29· *Études sur la nouvelle de langue française*, τ. III, Genève, Slatkine, 2005· *Études sur la nouvelle de langue française*, τ. IV, Genève, Slatkine, 2012. Βλ. επίσης δύο πολύ χρήσιμες ανθολογίες του γαλλικού διηγήματος αυτής της εποχής, με αντίστοιχες εισαγωγές: *Nouvelles françaises du XVIIIe siècle. De Voltaire à Voisenon*, préface et notes par Jacqueline Hellegouarch, Paris, Librairie Générale Française, Le livre de poche, 1994, σε δύο τόμους· *Nouvelles du XVIIIe siècle*, Textes choisis, présentés et annotés par Henri Coulet, Paris, Gallimard, La Pléiade, 2002.

10. René Godenne, «Les *Cent Nouvelles Nouvelles* de Mme de Gomez. De la reconnaissance d'un genre», στο βιβλίο *Études sur la nouvelle de langue française*, τ. IV, ό.π., σ. 39-44.

Μία ακόμα προσθήκη: χρειάζεται να θυμηθούμε ότι σε αυτήν την εποχή οι συγγραφείς δεν έχουν τη δική μας αντίληψη ως προς την πρωτοτυπία ή την πνευματική ιδιοκτησία. Πολλοί αντλούν κείμενα, ή και απλώς γεγονότα, από τις στήλες των εφημερίδων και τα παρουσιάζουν ως αυτόνομη λογοτεχνική παραγωγή, άλλοι μεταφράζουν ξένα διηγήματα χωρίς να το ομολογούν, κάποιοι μεταφέρουν ιστορίες που προέκυψαν μέσα από ελεύθερα παιχνίδια σύνθεσης και αυτοσχεδιασμών, τα οποία συνηθίζονταν σε συναντήσεις λογοτεχνικών κύκλων, άλλοι μόνον αντιγράφουν πετυχημένα γαλλικά έργα παραλλάσσοντας λεπτομέρειες, άλλοι υπογράφουν με ψευδώνυμο τα κείμενά τους, άλλοι δεν τα υπογράφουν καθόλου, άλλοι υπογράφουν με αρχικά... Οι τακτικές είναι εξαιρετικά πιο ποικίλες από ό,τι μπορούμε να αποτυπώσουμε εδώ. Μέσα σε αυτήν την απίστευτη πολλαπλότητα και κινητικότητα της «σύντομης» αφήγησης πρέπει να τοποθετήσουμε τον Rétif, έτσι ώστε να αντιληφθούμε πώς επικοινωνεί με το λογοτεχνικό είδος και την εποχή του.

Είναι αναγκαίο να προσέξουμε ότι ο συγγραφέας επιλέγει να ονομάσει τα έργα του «nouvelles» και όχι «contes». Τον ειδικό χαρακτήρα που δίνει έτσι στις αφηγήσεις του, αρνούμενος κυρίως τη διάσταση του φαντασιακού –την οποία θα υποδήλωνε ο όρος «conte»– θα πρέπει να παρατηρήσουμε εδώ, ώστε να τον συνυπολογίσουμε και πάλι αργότερα.

Πραγματικές αποστάσεις κρατά ο Rétif και από την ιστορική νουβέλα. Οι δικές του αναπτύσσονται σταθερά στη συγχρονία της συγγραφής ή με μικρό χρονικό άνοιγμα προς τα οπίσω.

Τέλος, αν εντάξουμε τον συγγραφέα μας στο χρονικό και λογοτεχνικό του πλαίσιο, ανάμεσα στους διηγηματογράφους δηλαδή της εποχής 1780-1820, αντιλαμβανόμαστε ότι διαφοροποιείται από αυτούς για έναν ακόμα λόγο, καθώς δεν συμερίζεται τα στοιχεία του προ-ρομαντισμού, που σε γενικές γραμμές διακρίνονται στα έργα. Η μελαγχολία, η μοναξιά και η στρόφη προς εαυτόν του ρομαντικού ήρωα, όπως προαναγγέλλονται στις νουβέλες, δεν αποτυπώνονται στα πρόσωπα των δικών του αφηγήσεων, πρόσωπα των οποίων οι «τύχες» φανερώνουν πρώτιστα περιπέτειες ενταγμένες στον κοινωνικό ιστό.¹¹

11. Για το διήγημα αυτής της εποχής βλ. René Godenne, «Les nouvellistes des années 1780-1820 et le préromantisme», στο *Études sur la nouvelle française*, ό.π., σ. 175-189.

Nicolas Edme Rétif de la Bretonne:
από τον βίο προς τη συγγραφή (1734-1806)

Γιος πολυμελούς αγροτικής οικογένειας από τη Βουργουνδία, ο Nicolas Rétif στηρίζεται σε εμπειρίες οι οποίες τον διαφοροποιούν από όλους τους γάλλους συγγραφείς της εποχής: η πορεία του έχει μοναδικό χαρακτήρα, γι' αυτό θα την διατρέξουμε, έστω και σύντομα, σε όσα ακολουθούν. Επιχειρούμε να καταλάβουμε ποιος είναι ο συγγραφέας τον οποίον επέλεξε να διασκευάσει για τα ελληνικά γράμματα ο Ρήγας: μια διασκευή που έφερε νέες μορφές στη νεοελληνική λογοτεχνία, ακριβώς αυτές που προαναγγέλλουν τη γονιμότητα του ελληνικού διηγήματος.

Παιδί αγροτών, ο Rétif περνά τα πρώτα χρόνια, σχεδόν ως την εφηβεία, στο χωριό του, το Sacy της Βουργουνδίας, κοντά στη φύση, συμμετέχοντας στις αγροτικές δουλειές, όπως τα υπόλοιπα παιδιά. Αγαπά πολύ το αγρόκτημα του πατέρα του, Edme Restif, το οποίο η οικογένεια αποκτά το 1740, και που έχει το όνομα le domaine de la Bretonne. Αργότερα ο συγγραφέας θα δώσει στον εαυτό του το όνομα του αγροκτήματος, σχεδόν ως τίτλο ευγενείας, που θα διεκδικούσε. Χωρίς αμφιβολία το όνομα δηλώνει τη σύνδεση με τον τόπο καταγωγής ή αποτελεί και έκφραση υπερηφάνειας. Δεν είναι όμως γόνος αριστοκρατών ο Rétif. Μέσα στην οικογένειά του –που έχει προτεσταντικές ρίζες, αλλά ασπάστηκε αναγκαστικά τον καθολικισμό– ο μικρός συνδέεται με το βιβλίο. Ο πατέρας διαβάζει τα βράδια σε όλους αποσπάσματα από τη Βίβλο, αλλά και κάποιες ιστορίες. Ο Rétif γοητεύεται από τα κείμενα και γρήγορα μαθαίνει, σχεδόν αυτοδίδακτος, να διαβάζει. Διαβάζει ολόκληρη τη Βίβλο, έναν βίο του Ιησού Χριστού, Βίους Αγίων και πολλά θρησκευτικά βιβλία. Παράλληλα με αυτά, ανακαλύπτει τη σειρά της «Γαλάζιας Βιβλιοθήκης», από την οποία ο πατέρας αντλεί συχνά ορισμένες από τις βραδινές αφηγήσεις. Πάντως, σύμφωνα με το αυτοβιογραφικό του κείμενο, στη γοητεία του γραπτού λόγου προστίθεται οπωσδήποτε εκείνη των προφορικών αφηγήσεων: θυμάται τα παραμύθια που άκουγε στα νυχτέρια του χωριού, όπου ιστορίες με κλέφτες και φαντάσματα ερέθιζαν τη γόνιμη φαντασία του.¹²

12. Rétif de la Bretonne, *Monsieur Nicolas*, édit. établie par Pierre Testud, 2 τ., Paris, Gallimard, Bibliothèque de la Pléiade, 1989. Σε ό,τι αφορά τις αναγνώσεις του μικρού Rétif βλ. ειδικότερα στην «Πρώτη Εποχή» το τμήμα που επιγράφεται «Comment j'apprends à lire», όπως και το επόμενο «Mes premiers livres», ό.π., σ. 80 κ.ε.

Η οικογένεια αντιλαμβάνεται τις ειδικές νοητικές δεξιότητες (θαυμαστή ικανότητα απομνημόνευσης, πάθος για το γραπτό κείμενο, δύναμη σύνθεσης λόγου) του παιδιού και ο πατέρας αποφασίζει να μην τον κάνει αγρότη. Ύστερα από μια δοκιμαστική περίοδο, κατά την οποία τον στέλνουν να μάθει περισσότερα γράμματα, αρχίζει η δεύτερη μεγάλη φάση του βίου του, κατά την οποία τον βρίσκουμε να έχει μετακινηθεί από την αγροτική τάξη σε αυτήν των εργατών. Πράγματι, τον Ιούλιο του 1751 ο Nicolas μπαίνει ως μαθητευόμενος στην υπηρεσία του τυπογράφου François Fournier, στην πόλη της Auxerre. Δίπλα σ' αυτόν θα μάθει το επάγγελμα, σκληρό και απαιτητικό, το οποίο θα ασκήσει ως το τέλος της ζωής του. Ωστόσο, από μια εποχή και έπειτα δεν το ασκεί για βιοποριστικούς ακριβώς λόγους. Ανεβαίνοντας, και εδώ, τη σκάλα των δεξιοτήτων της τυπογραφίας, βρίσκεται το 1755 τυπογράφος στο Παρίσι, στο βασιλικό τυπογραφείο του Λούβρου. Θα γνωρίσει από μέσα την καταπόνηση, δεμένη με τη βαριά και φτωχική ζωή των εργατών, στη μεγάλη πόλη.

Το 1760, ενώ εργάζεται ως τυπογράφος, αλλά δεν έχει εξασφαλίσει σταθερή δουλειά, παντρεύεται την Agnès Lebègue. Θα κάνουν τέσσερις κόρες, από τις οποίες θα επιζήσουν μόνον δύο· αλλά και θα διανύσουν απίστευτες μεταπτώσεις συναισθημάτων: από τον σφοδρό έρωτα προς αμοιβαίες απιστίες, ζηλοτυπία, μιζέρια, μίσος εξίσου αμοιβαίο. Όλα αυτά συνοδευμένα, για τον Rétif, με άφθονες περιπέτειες και βαριά αφροδίσια νοσήματα. Κανείς δεν θα μπορούσε να υποστηρίξει ότι ο συγγραφέας επέτυχε έναν ευτυχισμένο γάμο ή μια καλή ερωτική σχέση, μολοντί η πρόθεση των λογοτεχνικών του έργων, τουλάχιστον εξωτερικά, είναι να

Όσο για την Bibliothèque bleue και την επίδρασή της στην όλη διαμόρφωση του παιδιού, θεωρούμε απαραίτητο να σημειώσουμε εδώ ότι πρόκειται για λαϊκά αναγνώσματα που κυκλοφορούν μέσω του εμπορίου τωνπραματευτών, δηλαδή του colportage, στη Γαλλία, σε δεκάδες χιλιάδες αντίτυπα, από το τέλος του 16^{ου} έως και το τέλος του 19^{ου} αιώνα. Τυπωμένα σε φτηνό χαρτί, σε μικρό σχήμα και με σχετικά λίγες σελίδες, τα βιβλία αυτά αποτέλεσαν, μαζί με τα θρησκευτικά βιβλία, τη βάση των αναγνώσεων του λαού. Κυκλοφόρησαν περίπου 1200 έργα με ποικίλο περιεχόμενο σε αυτές τις εκδόσεις, όπου οι αναγνώστες έβρισκαν ημερολόγια, εγχειρίδια πρακτικού βίου (κηπουρικής για παράδειγμα), βίους αγίων, διασκευές ιπποτικών μυθιστορημάτων, καθώς και σύντομες αφηγήσεις αντλημένες από τα παραμύθια και από την προχριστιανική μεσαιωνική μυθολογία. (Δαναίζομαι τις πληροφορίες από τον Pierre Testud, ο οποίος παραπέμπει σε σειρά μελετών για τον λαϊκό πολιτισμό στη Γαλλία, βλ. ό.π., τ. 1, σ. 1209-1210.)

προσφέρουν στους αναγνώστες συνταγές συναισθηματικής πληρότητας και οικογενειακής ευτυχίας.

Το 1765 ο Rétif εργάζεται ως αρχι-τυπογράφος (prote), ταυτόχρονα όμως αρχίζει να συνθέτει το πρώτο του μυθιστόρημα *La Famille vertueuse*. Το 1767 ξεκινά την τρίτη μεγάλη φάση του βίου του, δηλαδή εγκαταλείπει τον βιοπορισμό του εργάτη τυπογράφου, για να αφοσιωθεί στη λογοτεχνική συγγραφή, από την οποία και αποφασίζει να επιζήσει. Καταφέρνει να αναρριχηθεί, χωρίς εξωτερική υποστήριξη, στην ανώτερη κοινωνική τάξη του διανοούμενου και συγγραφέα, μολοντί δεν διαθέτει την αντίστοιχη κοινωνική καταγωγή που συμβαδίζει με την οικονομική ευχέρεια και δεν έχει κάνει τις, θεωρούμενες ως απολύτως απαραίτητες, ανθρωπιστικές σπουδές. Γίνεται δεκτός σε κάποια από τα σαλόνια των ευγενών, αλλά αρκετές φορές αντιμετωπίζεται ως φαινόμενο ή αξιοθέατο. Η ιδιότυπη διαδρομή τον έχει προστατεύσει από τα ιησουιτικά κολέγια, τα οποία είχαν διαμορφώσει όλους σχεδόν τους γάλλους συγγραφείς της εποχής, αλλά και του έχει προσφέρει τη δύναμη να γνωρίζει από μέσα την πραγματικότητα των κατώτερων κοινωνικών τάξεων. Σκληρός και ανθεκτικός δουλευτής του λόγου και της τυπογραφίας, ο Rétif θα διατηρήσει ως το τέλος το πάθος του για το βιβλίο, αντικείμενο που υλοποιεί το έργο της σκέψης.¹³ Άλλωστε, από το 1790 και έπειτα, όταν έχει πια εγκαταστήσει στο διαμέρισμά του ένα τυπογραφείο, γίνεται αυτόνομος συγγραφέας-εκδότης: πρώτα γράφει και μετά τυπώνει το έργο του.¹⁴

13. Βλ. Béatrice Didier, *Histoire de la littérature française du XVIIIe siècle*, ό.π., σ. 314 κ.ε.

14. Pierre Testud, «Introduction» στην έκδοση της αυτοβιογραφίας του Rétif de la Bretonne, *Monsieur Nicolas*, ό.π., σ. XIII. Για τη σχέση του συγγραφέα με το βιβλίο, σημειώνει πολύ χαρακτηριστικά ο μελετητής: «Il est un phénomène de l'écriture, en ce sens qu'il a entretenu, entre sa vie et son œuvre, un rapport d'immédiateté, fondé sur une foi quasi mystique dans le pouvoir du livre. Ce qui peut caractériser Rétif est l'absence de recul : entre son expérience vécue et son activité d'écrivain n'existe pas la distance que suppose habituellement la création artistique». Μεταφράζω ελεύθερα (στο εξής με τον ίδιο τρόπο θα επιχειρήσω τη μετάφραση όλων των παραθεμάτων που δίνονται αρχικά στη γαλλική γλώσσα): «[Ο Rétif] αποτελεί φαινόμενο της γραφής, με την έννοια ότι καλλιέργησε ανάμεσα στη ζωή και το έργο του μια σχέση αμεσότητας, που βασίζεται σε μια σχεδόν μυστικιστική πίστη: την πίστη στη δύναμη του βιβλίου. Αυτό που ίσως χαρακτηρίζει τον Rétif είναι ότι δεν κρατά απόσταση: ανάμεσα στο βίωμα και τη συγγραφική δραστηριότητα δεν υπάρχει εκείνη η απόσταση, την οποία συνήθως προϋποθέτει η καλλιτεχνική δημιουργία».

Θα ζήσει στο Παρίσι όλη την ώριμη ηλικία και την προχωρημένη. Με εκπληκτική ακρίβεια θα απεικονίσει την πόλη στη χαρτογραφία των έργων του: οι δρόμοι και οι γειτονίες, τα μαγαζιά και τα επαγγέλματα, οι άνθρωποί της, από όλες τις τάξεις, θα αποτυπωθούν μέσα από την πραγματικότητα των ρούχων, της ομιλίας, του συναισθηματικού κόσμου, της εργασίας... Περπατώντας στο νησί Saint-Louis, στην καρδιά της πόλης, θα χαράξει, για σειρά ετών, στις πέτρες της προκυμαίας τις σημαντικές ημερομηνίες του βίου του, μεταμορφώνοντας έτσι τον τόπο σε στέρεο «χαρτί» του προσωπικού του ημερολογίου, που και αυτό θα ακολουθήσει.¹⁵ Τα κείμενά του για τις νύχτες του Παρισιού, *Les Nuits*, αποτέλεσμα των νυχτερινών περιπάτων, αυτά που θα του δώσουν το παρατσούκλι «η κουκουβάγια», έχουν χρησιμοποιηθεί ως πηγές από ιστορικούς της Γαλλικής Επανάστασης.

Από το 1767, όταν τυπώνεται το πρώτο του μυθιστόρημα, ως το 1802-1803, που δημοσιεύονται τα *Posthumes*, ο Rétif δεν σταματά διόλου να εργάζεται για τη λογοτεχνία. Η παραγωγή του μπορεί να συγκριθεί με εκείνην του Balzac, αφού αν την αποτιμήσουμε ποσοτικά, διαπιστώνουμε τα ακόλουθα: 187 τόμοι για 44 διαφορετικά έργα, που αντιστοιχούν σε περίπου 57.000 σελίδες. Έγραψε μυθιστορήματα και νουβέλες, θεατρικά έργα και αυτοβιογραφικά κείμενα, βιβλία που προτείνουν τη θεσμική αναμόρφωση της κοινωνίας, σε διαφορετικές όψεις της, τέλος ένα βιβλίο επιστημονικής φαντασίας και ένα καθαρά πορνογραφικό. Το σύμπαν του Rétif είναι τόσο σύνθετο, που ακόμα δεν επιτρέπει τη συνολική αλλά και σε βάθος θεώρηση από τους ειδικούς. Αυτοδίδακτος και αυθεντικός, ο Rétif ξεφεύγει σαφέστατα από τον τύπο του λογοτέχνη των «Καλών γραμμάτων», των Belles-Lettres της εποχής· έτσι καταφέρνει να κινηθεί έξω από το σύστημα, το οποίο απαιτούσε να αποδέχεται ο συγγραφέας κοινούς αισθητικούς κανόνες, να ασπάζεται χωρίς δισταγμό τις λογοτεχνικές προτιμήσεις που καθόριζε η μόδα, να εντάσσεται σε κλίμακα αξιών αναγνωρισμένη από όλους.¹⁶

15. Rétif de la Bretonne, *Mes Inscriptions (1779-1785); Journal (1785-1789)*, Texte établi, annoté et présenté par Pierre Testud, Houilles, Manucius, Littéra, 2006. Επίσης Rétif de la Bretonne, *Journal, volume II (1790-1796)*, Texte établi, annoté et présenté par Pierre Testud, Houilles, Manucius, Littéra, 2010.

16. Βλ. Pierre Testud, «Préface. Restif de la Bretonne et la création romanesque», καθώς επίσης «Chronologie» στον τόμο *Restif de la Bretonne. Le pied de Fanchette; Le paysan pervers; Les Contemporaines du commun (choix)*, édition

O Rétif και οι Contemporaines.

Ποιον συγγραφέα γνωρίζει ο Ρήγας

Υποθέτουμε ότι ο Ρήγας διάβασε βιβλία του Rétif είτε κατά το διάστημα της παραμονής του στην Κωνσταντινούπολη είτε κατά την παραμονή στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες. Συνήθως επιλέγουμε την υπόθεση ότι ο Ρήγας διάβασε, ανάμεσα σε άλλα βιβλία των φαναριώτικων βιβλιοθηκών του Βουκουρεστίου, και τους τέσσερις πρώτους τόμους, από την πρώτη έκδοση, των *Contemporaines* του Rétif. Όλα αυτά όμως είναι μόνο υποθέσεις, αφού για την ώρα δεν έχει βρεθεί μαρτυρία του Ρήγα που να αναφέρεται στη σχέση του με τον γάλλο συγγραφέα. Ούτε καν το όνομά του άλλωστε δεν μνημονεύει, στον τίτλο του *Σχολείου*. Το γνώριζε άραγε; Πάντως, στο προλογικό του σημείωμα εντάσσει τον Rétif στον λογοτεχνικό χώρο «των κατά την Ευρώπην ηδονικών αναγνώσεων, αι οποίαι και ευφραίνουν και τα ήθη τρόπον τινά επανορθούν». Όταν η τέρψη συναντά την ηθική διδασκαλία: είναι κι αυτό ένα από τα θεμελιώδη αιτήματα της γαλλικής λογοτεχνίας του 18^{ου} αιώνα.

Ποιος είναι ο Rétif στα χρόνια που τον διαβάζει ο Ρήγας, δηλαδή ανάμεσα στο 1781 περίπου και το 1789-1790; Πόσο γνωστός έχει γίνει στη Γαλλία και στο εξωτερικό; Ποια έργα του έχουν διαδοθεί; Ποια φήμη τον συνοδεύει;

Οι *Contemporaines*, εκτενέστατη συλλογή διηγημάτων, νουβέλες τα αποκαλεί ο συγγραφέας τους, που γράφτηκαν ανάμεσα στο 1779 και το 1785, κατέχουν κεντρική και εξέχουσα θέση στην εργογραφία του Rétif. Οπωσδήποτε όμως, όταν ξεκινά τη σύνθεσή τους είναι ήδη αναγνωρισμένος λογοτέχνης, που έχει στο ενεργητικό του 16 μυθιστορήματα, ανάμεσα στα οποία συγκαταλέγεται το πολύ επιτυχημένο έργο *Le Paysan pervers* (1775), και τρία εκτενή έργα δοκιμιακού τύπου, στα οποία προτείνει την αναμόρφωση όψεων της κοινωνίας αλλά και των γραμμάτων: *Le Pornographe ou la Prostitution réformée*, *La Mimographe ou le Théâtre réformé*, *Les Gynographes ou la Femme réformée*. Ειδικότερα ο Πορνογράφος συνιστά τολμηρή ανθρωπιστική πρόταση για την αντιμετώπιση των προβλημάτων που συνδέονται με την πορνεία.

établie par Pierre Testud, Paris, Robert Laffont, 2002. Για μια εκτενή, περίπου μυθιστορηματική, βιογραφία του συγγραφέα βλ. Daniel Baruch, *Nicolas Edme Restif de la Bretonne*, Paris, Fayard, 1996.

Η κλίση του για τη «σύντομη» αφήγηση διαφαίνεται νωρίς, αφού πλέκει πολλές δευτερεύουσες ιστορίες μέσα στον ιστό της μυθιστορηματικής πλοκής. Πάντως με τις *Contemporaines*, όπου για πρώτη φορά οι νουβέλες αυτονομούνται, ο συγγραφέας τολμά να ανοιχτεί σε κατεύθυνση που θα του εξασφαλίσει σημαντική επιτυχία, θα τον στηρίξει οικονομικά για αρκετά χρόνια και θα γεννήσει σειρά έργων βασισμένων στην ίδια περίπου συνθετική λογική: αφηγήσεις που παρουσιάζονται ως σύγχρονες και πραγματικές, έχουν στην κεντρική θέση ως ηρωίδες τις γυναίκες και στοχεύουν, μέσα από τις περιπέτειες, να υποδείξουν πώς ο αναγνώστης μπορεί να κάνει και να διατηρήσει έναν επιτυχημένο γάμο. Ιδιαίτερα για τις γυναίκες, οι νουβέλες υποτίθεται ότι είναι γραμμένες έτσι, ώστε να τις νοθετούν για να παραμένουν υποταγμένες στην πατρική οικογένεια και τον σύζυγο, αφού –εξωτερικά τουλάχιστον– η ηθική του συγγραφέα διδάσκει ότι η ευτυχία της οικογένειας στηρίζεται στη σύζυγο που παραμερίζει τις επιθυμίες της και ζει μέσα από την ευτυχία του συζύγου, του άνδρα που της έχει δοθεί ή τον οποίον έχει επιλέξει. Οπωσδήποτε όμως, κάτω από αυτή την ηθική επικάλυψη, που χρησιμεύει για ποικίλους λόγους, οι αφηγήσεις τολμούν να προχωρήσουν πέρα από τον κοινωνικό διδακτισμό της εποχής. Καθάρα διακριτή είναι άλλωστε, σε όλη την έκταση της συλλογής, η έλξη την οποία ασκεί το γυναικείο φύλο στον συγγραφέα, συνυφασμένη με πάμπολλες ερωτικές εμπειρίες, τις οποίες ο Rétif γνωρίζει είτε άμεσα είτε από διηγήσεις άλλων.¹⁷

17. Όταν ξεκινά την αυτοβιογραφία του *Monsieur Nicolas*, ο Rétif δοκιμάζει να αποτιμήσει συνολικά τον εαυτό του. Απέναντι στις αρετές του βάζει τα ελαττώματα και ανάμεσα σ' αυτά, σε κεντρική θέση την εμμονή του για τις γυναίκες: «Mais, d'un autre côté, j'ai été emporté, brutal, furieux, d'un caractère impatient au joug, dur, impérieux, sacrifiant tout au penchant frénétique pour les femmes, me livrant, pour le satisfaire, à des excès punissables...», ό.π., σ. 4. «Αλλά, από την άλλη πλευρά, υπήρξα παρορμητικός, βίαιος, οξύθυμος, με χαρακτήρα που δύσκολα ανεχόταν ζυγό, σκληρό, βασανιστικός και ικανός να θυσιάσω τα πάντα στην παθιασμένη κλίση μου για τις γυναίκες: για να ικανοποιήσω την κλίση αυτή, άφηνα τον εαυτό μου να οδηγείται σε ακρότητες αξιόποινες...». Για τη σχέση της νουβέλας του Rétif με το σύμπαν και τη ζωή των γυναικών, μεταφέρω μικρό απόσπασμα από τη μελέτη του Pierre Testud *Rétif de la Bretonne et la création littéraire*, που προαναφέρθηκε: «D'emblée, quelques caractères constants se dégagent. D'un recueil à l'autre, la nouvelle réti-vienne propose un univers romanesque féminin. Les titres l'indiquent ; *Les Contemporaines*, *Les Françaises*, *Les Parisiennes*, *Histoire des Filles du Palais Royal*, *Année des Dames Nationales*..., et les récits sont bel et bien centrés sur une héroïne. Pour

Πολύ χαρακτηριστικός για τις προθέσεις και τους στόχους του συγγραφέα είναι ο διάλογος με τον αναγνώστη, που προτείνεται στη μακρά εισαγωγή της πρώτης έκδοσης των *Contemporaines*. Παραθέτουμε ένα μικρό απόσπασμα από αυτόν, χωρίς να διορθώσουμε την ορθογραφία της εποχής του Rétif:

«J'ai cru, honorable Lecteur, qu'il n'étoit pas inutile que j'eusse ce petit entretien avec vous, avant que de mettre sous vos yeux les *Nouvelles*, qui doivent composer cet Ouvrage.

Je donne le nom de *Nouvelles*, à des Histoires recentes, certaines, ordinairement arrivées dans la décade présente.»¹⁸

Τα αριθμητικά στοιχεία είναι ενδεικτικά: οι *Contemporaines* αποτελούνται από 42 δημοσιευμένους τόμους, που περιέχουν 272 νουβέλες, δηλαδή 444 συντομότερες αφηγήσεις. Απλώνονται πάνω σε τρεις μεγάλες σειρές, με ειδικά χαρακτηριστικά στην καθεμιά από αυτές:

imprimer aux histoires une féminité immédiate, chaque titre est au féminin... Une telle constance à associer la nouvelle et la femme n'est pas sans signification : elle rappelle que pour un écrivain, un recueil de nouvelles est d'abord un lieu de création décuplée de personnages. Car ce n'est pas le genre de la nouvelle qui suscite ces galeries de femmes : c'est l'obsession de la femme qui trouve dans la nouvelle son expression privilégiée grâce à ce pouvoir de multiplication», ό.π., σ. 285-286 κ.ε. «Από την αρχή διακρίνονται ορισμένα σταθερά χαρακτηριστικά. Από τη μία συλλογή ως την άλλη, η νουβέλα στον Rétif προτείνει ένα γυναικείο μυθιστορηματικό σύμπαν. Οι τίτλοι το υποδεικνύουν: *Οι Σύγχρονοι, οι Γαλλίδες, οι Παρισινές, Ιστορία των Κοριτσιών του Palais Royal, Η Χροιά των Εθνικών Κυριών*... και μάλιστα οι αφηγήσεις συγκεντρώνονται γύρω από μια ηρωίδα [κάθε φορά]. Κάθε τίτλος είναι στο θηλυκό, έτσι ώστε να αποτυπώνεται στις ιστορίες μία άμεση θηλυκότητα... Αυτή η σταθερή επιλογή που συνδέει τη γυναίκα και τη νουβέλα έχει τη σημασία της, θυμίζει ότι για έναν συγγραφέα μια συλλογή από νουβέλες είναι πρώτα απ' όλα τόπος δημιουργίας πολλαπλασιασμένος χάρη στα πρόσωπα. Γιατί δεν είναι το είδος της νουβέλας που γεννά αυτές τις πινακοθήκες γυναικών: είναι η εμμονή για τη γυναίκα, που βρίσκει στη νουβέλα την καλύτερη έκφρασή της, χάρη σ' αυτή τη δύναμη του πολλαπλασιασμού».

18. «Θεώρησα, αξιότιμε Αναγνώστη, ότι θα ήταν χρήσιμο να κάνω αυτή τη μικρή συζήτηση μαζί σας, πριν βάλω μπροστά στα μάτια σας τις Νουβέλες, οι οποίες θα συνθέσουν αυτό το Έργο.

Δίνω τον όρο Νουβέλες σε Ιστορίες πρόσφατες, αληθινές, Ιστορίες που συνέβησαν πραγματικά μέσα στην τρέχουσα δεκαετία». Βλ. *Les Contemporaines ou Aventures des plus jolies Femmes...*, ό.π., «Introduction», σ. 11. Αντλώ το ψηφιοποιημένο κείμενο από τη βάση Gallica της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Γαλλίας, από την έκδοση που αναφέρθηκε στα προηγούμενα.

- *Les Aventures des plus jolies Femmes de l'âge présent ; Recueillies par N.-E. R.**D.*L.*B.* Πρόκειται για τις νουβέλες στις οποίες αργότερα ο συγγραφέας έδωσε τον τίτλο *Les Contemporaines mêlées*.
- *Les Contemporaines du commun, ou Aventures des belles marchandes, ouvrières etc. de l'âge présent; Recueillies par N.-E. R.**D.*L.*B.*
- *Les Contemporaines par gradation, ou Aventures des jolies femmes de l'âge actuel, suivant la gradation de la société [...] recueillies par N.-E. R.**D.*L.*B.*

Στην πρώτη από αυτές τις σειρές, οι γυναίκες που απεικονίζονται προέρχονται από τις ανώτερες κοινωνικές τάξεις κυρίως, και οι ιστορίες, καθώς κινούνται στην κοινωνική κλίμακα, κατεβαίνουν πολύ σπάνια κάτω από το επίπεδο των αστών. Εννοούμε ότι οι κεντρικοί ήρωες των αφηγήσεων ανήκουν είτε στην αριστοκρατία είτε στους αστούς. Άλλωστε την τάξη των αστών θεωρεί ο συγγραφέας, ήδη από το 1776, ως αυτήν όπου κατεξοχήν βρίσκουμε τον άνθρωπο: «l'homme par excellence».¹⁹

Αντίθετα, στη δεύτερη σειρά ο συγγραφέας αποφασίζει να καινοτομήσει και να δείξει στους αναγνώστες του πώς ζουν στο Παρίσι οι κατώτερες κοινωνικές τάξεις. Έτσι παρουσιάζει εικόνες βίου που αντλούνται από φτωχικά επαγγέλματα, τα οποία όμως ασκούν γυναίκες όμορφες ή έστω χαριτωμένες. Ο Rétif εντάσσει τις υποθέσεις των αφηγήσεων στη ζωή, την ομιλία και τους τρόπους της πραγματικής πόλης: πράγμα που σημαίνει ότι αποτυπώνει αλήθειες όπως βιώνονται σε γειτονιές του Παρισιού, που ως τότε εθεωρούντο απολύτως «άβατες» για τα λογοτεχνικά ήθη. Τολμά, στην απεικόνιση αυτή, να αποδώσει στις ηρωίδες, αλλά και στους άνδρες ήρωές του, τον αληθινό τρόπο έκφρασής τους, ακόμη και με τα «λάθη» που κάνουν ή την αργκό που χρησιμοποιούν. Ο εξωτισμός, που εισάγεται έτσι με τον Rétif στη γαλλική λογοτεχνία, δεν είναι αυτός των μακρινών χωρών, αλλά αυτός της διπλανής πόρτας, όπου κατοικούν όσοι δεν είναι ευνοημένοι.²⁰

19. *L'École des pères*, par N. E. Rétif de la Bretonne, en France ; Paris : Vve Duchêne, Humblot, Le Jay et Dorez, 1776, 3 τ. Δανείζομαι την παρατήρηση από την εισαγωγή του Pierre Testud για την έκδοση των *Contemporaines*.

20. Στο εισαγωγικό του κείμενο, της δεύτερης σειράς των *Contemporaines*, δηλαδή των *Contemporaines du Commun*, ο συγγραφέας τονίζει τη συνειδητή αυτή επιλογή: «Il pourrait se trouver quelqu'un peut-être qui me reprocherait ici la prétendue bassesse de mes personnages. Le corps de la nation n'est pas vil : voilà ma réponse. Les

Η τρίτη σειρά κινείται και αυτή καθοδικά: ξεκινώντας από τις αναγνωρισμένες και μορφωμένες γυναίκες, προχωρά προς τις καλλιτέχνιδες κι από κει προς τις όλο και πιο περιορισμένων δυνατοτήτων ηθοποιούς, για να φτάσει ως την τελευταία βαθμίδα, εκείνη των γυναικών που δουλεύουν σε πρόχειρα στημένες σκηές του δρόμου και παίζουν έργα στηριγμένα στην παντομίμα, τον αυτοσχεδιασμό ή κάνουν ακροβατικά. Γίνεται φανερό ότι ο συγγραφέας θέλει να παρουσιάσει στον αναγνώστη έναν ευρύτατο πίνακα των γυναικών, όπως αυτές ζουν μέσα σε όλες τις κοινωνικές τάξεις.²¹

Η πρόθεση άλλωστε δηλώνεται σαφέστατα, μέσα από τη σημείωση του προσωπείου, υποτιθέμενου εκδότη Timothée Joly, με την οποία ολοκληρώνεται ο πρόλογος της δεύτερης (επεξεργασμένης) έκδοσης, από την πρώτη σειρά των *Contemporaines*:

«Ce qui doit rendre cet Ouvrage intéressant pardessus toutes les autres *Nouvelles, Anecdotes, ou Contes moraux*, c'est que N.- E. R** - D* - L.* B*** s'est fait une loi de n'y insérer que des faits arrivés, légèrement déguisés pour la plupart, c'est-à-dire, dans les noms, & dans quelques circonstances indifférentes : C'est ici une Histoire particulière & bourgeoise calquée, absolument d'après la nature, où sont recueillis différents traits, qui marquent l'esprit du temps, les usages, la manière de voir, de sentir ; l'espece de philosophie qui règne : les Estampes indiquent même les mo-

---

marchands, les artisans, les artistes ne sont pas vils : ils sont considérables, estimables, importants, utiles, nécessaires, indispensables». «Θα μπορούσε ίσως να βρεθεί κάποιος που θα με κατηγορούσε για τη δήθεν κατωτερότητα των ηρώων μου. Να η απάντησή μου: το σώμα του έθνους δεν είναι άθλιο. Οι έμποροι, οι τεχνίτες, οι καλλιτέχνες δεν είναι άθλιοι. Αξίζουν την τιμή και τον σεβασμό. Είναι σημαντικοί, χρήσιμοι, αναγκαίοι, απαραίτητοι».

21. Βλ. Pierre Testud, *Rétif de la Bretonne et la création littéraire*, Thèse, Univ. de Paris IV, 1975, Service de Reproduction de Thèses de l'Université Lille 3, 1980. Για τα σχετικά με τις νουβέλες του συγγραφέα βλ. το εκτενές κεφάλαιο II, με τίτλο «La nouvelle rétive», ό.π., σ. 252-312. Θέλω να ευχαριστήσω θερμά από εδώ τον Pierre Testud, που μου έδωσε πρόσβαση στο κείμενο της εισαγωγής του, για την πλήρη έκδοση των *Contemporaines*, πριν ακόμα κυκλοφορήσει από τις εκδόσεις Slatkine της Γενεύης. Σταθερά τεκμηριωμένο, το κείμενο αυτό ενίσχυσε τη συλλογιστική της έρευνας. Εντούτοις, για ορισμένα από όσα υποστηρίζω στα προηγούμενα, η άποψή μου διαφοροποιείται ελαφρώς από εκείνη του έγκριτου μελετητή. Βλ. επίσης Isabelle Guillot, «Les Contemporaines de Rétif: de la fragmentation narrative à la série», *Bulletin de la Société Rétif de la Bretonne* τχ. 29 (Δεκ. 1998), 45-57.

des, &c. ... On aura ainsi dans un seul Ouvrage, l'Histoire complete des mœurs du XVIIIe siècle.»²²

Πώς καταφέρνει όμως ο Rétif να ολοκληρώσει ένα τόσο φιλόδοξο σχέδιο; Με ποιους τρόπους αρτιώνει την ενότητα του έργου; Πώς συγκεντρώνει το υλικό που απαιτείται; Αν θελήσουμε να απαντήσουμε πραγματικά σε αυτά και άλλα παρόμοια ερωτήματα, χρειάζεται να υπερβούμε κατά πολύ την έκταση ενός άρθρου. Θα περιοριστούμε έτσι σε λίγα σημεία, τα οποία μπορεί ο αναγνώστης να διαβάσει ως ενδεικτικά της δύναμης του θέματος:

- Η συλλογή είναι έργο «κοινό», θα μπορούσαμε να το θεωρήσουμε συλλογικό, αφού ο συγγραφέας απευθύνει στους αναγνώστες το αίτημα να του στείλουν ενδιαφέρουσες ιστορίες που γνωρίζουν από άμεση εμπειρία ή μάλλον («καμβάδες») ιστοριών. Ξεκινώντας από έναν «καμβά» δύο ή τριών σελίδων πραγματικής ιστορίας, η αφήγηση επεκτείνεται σε νουβέλα. Πράγματι, οι ιστορίες που συγκεντρώθηκαν τον οδήγησαν στον πολλαπλασιασμό των τόμων της έκδοσης. Ενοποιητικό στοιχείο της συλλογής γίνεται έτσι η πραγματικότητα, στην οποία στηρίζονται οι αφηγήσεις. Ο τόπος και ο χρόνος συμβάλλουν στην ενότητα αυτή: βρισκόμαστε στη Γαλλία, κατά την τρέχουσα δεκαετία της συγγραφής ή, ως πούμε, στη δεκαετία του 1780. Οι πιο πολλές πάντως από τις ιστορίες εξελίσσονται στο Παρίσι.²³

22. *Les Contemporaines ou Aventures des plus jolies Femmes...* Seconde édition, premier volume, ό.π., («Introduction»), («Note de T. Joly»), σ. 16. «Ό,τι κυρίως διαφοροποιεί αυτό το έργο από όλα τα υπόλοιπα, *Νουβέλες, Ανέκδοτα ή Ηθικές αφηγήσεις*, και το καθιστά εξαιρετικά ενδιαφέρον, είναι πως ο P. N. A. Μπ. υποτάχθηκε στη θεμελιώδη αρχή [που αναφέρουμε]: στις ιστορίες του βάζει μόνο γεγονότα που έχουν πραγματικά διαδραματιστεί. “Μεταμφιέζει” ελαφρά τα περισσότερα από αυτά, δηλαδή, ως προς τα ονόματα και ως προς κάποιες περιστάσεις που δεν έχουν ειδικό ενδιαφέρον [για την πλοκή]. Βρίσκουμε λοιπόν εδώ την πιστή αποτύπωση μιας Ιστορίας ειδικής και Ιστορίας των αστών, η [οποία έχει καταγραφεί] σε απόλυτη συμφωνία με τη φύση, από όπου [ο συγγραφέας] αντλεί διάφορα χαρακτηριστικά, όσα δείχνουν το πνεύμα των καιρών, τις συνήθειες, τον τρόπο με τον οποίον βλέπουμε και αισθανόμαστε το είδος της φιλοσοφίας που κυριαρχεί. Οι Εικόνες μάλιστα δείχνουν ακόμα και τη μόδα... Θα έχουμε έτσι, μέσα σε ένα και μόνο Έργο, την πλήρη Ιστορία των ηθών του 18^{ου} αιώνα».

23. Συμπληρωματικά στα προηγούμενα βλ. David Coward «Aux sources du conte rétifien : le rôle des canevas», *Actes du Colloque de Poitiers, 17 et 18 Juin 1994, Rétif de la Bretonne et la nouvelle*, *Bulletin de la Société Rétif de la Bretonne* τχ. 21 (Δεκ. 1994), 31-46.

- Ο Rétif χρησιμοποιεί συστηματικά τις δικές του αναμνήσεις, εντάσσοντας αυτοβιογραφικό υλικό σε όλα τα στάδια της αφήγησης, σε ποσοστό που μπορεί να διαφέρει από τη μία ιστορία στην άλλη. Και ο ίδιος, ως ήρωας, παρουσιάζεται σε ορισμένες από αυτές τις νουβέλες. Επίσης χρησιμοποιεί ιστορίες από παλαιότερα έργα του, τις οποίες περίπου ανακυκλώνει.
- Είπαμε στα προηγούμενα ότι ο συγγραφέας ενδιαφέρεται αληθινά για το θέατρο: οι θεατρικοί διάλογοι συνιστούν θεμελιώδες χαρακτηριστικό της συλλογής. Μάλιστα, η τόσο έντονη παρουσία τους ενισχύει την προφορικότητα του έργου. Συνήθως, οι μελετητές συνδέουν αυτή την προφορικότητα με τον λαϊκό πολιτισμό των αγροτικών πληθυσμών της Γαλλίας, όπως τον γνώρισε στα πρώτα χρόνια της ζωής του ο Rétif, όταν τον αγάπησε με θέρμη. Αυθεντικά τραγούδια της εποχής έρχονται να ενισχύσουν αυτή την προφορικότητα.
- Οι αφηγήσεις επικοινωνούν μεταξύ τους μέσα από ένα εξαιρετικά σύνθετο δίκτυο εσωτερικών αναφορών και παραπομπών. Χάρη στο δίκτυο αυτό ο αναγνώστης είναι σε θέση να διακρίνει τη βούληση ενότητας, όπως την σχεδιάζει ο συγγραφέας.
- Οι ιστορίες συνοδεύονται από το «παρακείμενό» τους: εννοούμε ότι εμπλουτίζονται με σημειώσεις, αποσπάσματα πραγματικής επιστολογραφίας, αποσπάσματα πραγματικού ημερολογίου, παραθέσεις στοιχείων, μεταγραφές κειμένων της κριτικής, απαντήσεις στην κριτική και πολλά άλλα. Ο διάλογος με τον αναγνώστη είναι μάλιστα συνεχής. Έτσι, ο αναγνώστης καλείται να γνωρίσει τις νουβέλες του Rétif μέσα σε ένα πλήρες και σύνθετο «οπλοστάσιο» λογοτεχνικού εργαστηρίου· αυτό όμως αποτυπώνεται με μεθοδεύσεις και λογική, τις οποίες θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε εξαιρετικά πρωτοποριακές για την εποχή τους. Σχεδόν μεταμοντέρνες. Σύγχρονοι ερευνητές άλλωστε σκύβουν με προσοχή πάνω σε αυτό το φαινόμενο.²⁴
- Ενισχυμένες από την εικονογράφηση, όπου σε κάθε νουβέλα αντιστοιχεί μία εικόνα, οι *Contemporaines* έγιναν εξαιρετικά αγαπητές

24. Βλ. Claude Klein, «L'image de l'écrivain à travers le para-texte des *Contemporaines*», *Actes du colloque sur Le Monde littéraire de Rétif (Aix-en-Provence, 24-25 janvier 2002)*, *Revue de la Société Rétif de la Bretonne* τχ. 34 (Δεκ. 2002), 109-126.

στο κοινό, μολονότι το ύφος τους έμοιαζε σχετικά αφρόντιστο ή, όπως θα ήθελε ο συγγραφέας τους, περίπου φυσικό.²⁵

Πρόκειται για ερωτική, με άλλα λόγια για «ελευθεριάζουσα» πεζογραφία;

Οι σύγχρονές μας ιστορίες της γαλλικής λογοτεχνίας δεν εντάσσουν τον Rétif de la Bretonne στην κατηγορία των συγγραφέων οι οποίοι θα μπορούσαν να θεωρηθούν κατεξοχήν libertins, συγγραφείς δηλαδή «ελευθεριάζουσας» λογοτεχνίας, όπως συμβαίνει, στον ίδιο αιώνα, με τον Le Sage, τον Duclos, τον Crébillon, τον Laclos ή τον Sade. Αυτό δεν σημαίνει βέβαια ότι το ενδιαφέρον για τη συναισθηματική, ερωτική και μάλιστα σεξουαλική ζωή των ανθρώπων λείπει από τα έργα του. Αντίθετα, όπως είπαμε και στα προηγούμενα, η έλξη που αισθάνεται για τις γυναίκες και τον έρωτα, έλξη που αποτελεί σταθερή εμμονή τόσο στη ζωή όσο και τη λογοτεχνία του, αναδύεται από τα διηγήματα θερμαίνοντας τις περιπέτειές τους. Αυτή η γοητεία αντέχει, ακόμα κι αν εκτεθεί στα μάτια του σημερινού αναγνώστη.

Όμως ο Rétif θέλει παράλληλα να είναι ιστορικός της κοινωνίας, ιστορικός των συναισθημάτων, της ευαισθησίας και των ερωτικών αντιδράσεων. Μετατοπίζοντας την οπτική προς τα δικά μας, θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε ότι κινείται στον χώρο της ιστορίας του ιδιωτικού βίου. Δίπλα σε αυτά επιχειρεί να δείξει πώς επιδρούν οι συνθήκες της πραγματικότητας πάνω στον ψυχισμό και τη βιοτική περιπέτεια του ανθρώπου.

Στο σημείο αυτό φαίνεται απαραίτητη μία παρένθεση για τη σχέση του αιώνα των Φώτων με την «ευαισθησία» (sensibilité) και τον «αισθησιασμό» (sensualité, sensualisme). Στη βάση των ανθρωπιστικών επισημημών, καθώς και του ορθού λόγου βρίσκονται οι αισθήσεις. Αναλύοντας τους μηχανισμούς του ανθρώπινου πνεύματος, οι εγκυκλοπαιδιστές

---

25. Ο ζωγράφος Binet και ο χαράκτης Berthet υπήρξαν οι σταθεροί συνεργάτες του για τις περισσότερες από τις εικόνες των *Contemporaines*. Σε αυτές τις απεικονίσεις πάντως οι γυναίκες παρουσιάζονται εξιδανικευμένες, με σταθερά χαρακτηριστικά το μικρό πρόσωπο, τη λεπτή μέση, το μικρό πόδι με σχηματοποιημένο παπούτσι (είναι πολύ γνωστός ο φетиχισμός του συγγραφέα για το γυναικείο πόδι και το κομψό παπούτσι), και τέλος τα πολύ φροντισμένα ρούχα, και μάλιστα αυτό το τελευταίο για όλες σχεδόν τις κοινωνικές τάξεις.

εκκινούν από τον αισθησιασμό, τον οποίο παρουσιάζει συστηματικά ο Condillac με το έργο του *Traité des sensations* (1754). Ο Condillac ακολουθεί βέβαια τις προεκτάσεις της σκέψης του Locke, η οποία τόσο επέδρασε σε όλον τον 18^ο αιώνα. Ωστόσο, η μελέτη των αισθήσεων οδηγεί στη θεμελίωση των ανθρωπιστικών επιστημών: επιστήμες της γλώσσας, επιστήμες της οικονομίας και της κοινωνίας. Η προτίμηση της ηθικής αντί της μεταφυσικής, καθώς και η ανάπτυξη του ορθού λόγου, χαρακτηριστικά της σκέψης του 18^{ου} αιώνα, συνδέονται με την εμπιστοσύνη στις αισθήσεις και τη συστηματική μελέτη των δεδομένων, όσα προκύπτουν από την παρατήρησή τους. Σε αυτό το γενικό πλαίσιο εντάσσεται η λογοτεχνία του Rétif.²⁶

Αν τώρα θελήσουμε να φέρουμε τον φακό κάπως πιο κοντά στο αντικείμενό μας και να «τοποθετήσουμε» τον συγγραφέα μας σε σχέση με τους «ελευθεριάζοντες» συγγραφείς του αιώνα του, διαπιστώνουμε αμέσως πόσο το ζήτημα γίνεται πολύπλοκο. Η «ελευθεριάζουσα» γαλλική λογοτεχνία του 18^{ου} αιώνα δεν είναι μονοσήμαντο σώμα, αλλά εμπεριέχει διαφορετικές τάσεις και αποχρώσεις, που δεν μας επιτρέπουν να ομαδοποιήσουμε τους συγγραφείς, για τις ανάγκες του άρθρου· ένα παράδειγμα αρκεί για να δείξει τι εννοούμε: υπάρχουν πολλές και ουσιαστικές διαφορές ανάμεσα στην ελευθεριάζουσα γραφή του Diderot και αυτήν του Sade ή του Laclos.²⁷

Ο πρώτος εκδίδει το μυθιστόρημα *Les bijoux indiscrets* το 1748. Εδώ η φιλοσοφική σκέψη, σε ένα είδος παιγνίου εξωτισμού, παρουσιάζει την ερωτική λογοτεχνία ως προκάλυμμα, για να οδηγήσει από εκεί τον αναγνώστη προς ερωτήματα σχετικά με τα ήθη της βασιλικής αυλής,

26. Βλ. Béatrice Didier, *Histoire de la littérature française...*, από το κεφάλαιο «L'esprit des Lumières», ό.π., σ. 202 κ.ε.· Michel Delon, Pierre Malandain, *Littérature française du XVIIIe siècle*, Presses Universitaires de France, 1996, ιδιαίτερα από το κεφάλαιο «Bienséances et crudités», σ. 370 κ.ε. Για το ίδιο θέμα γενικά βλ. Paul Hoffmann, *Corps et cœur dans la pensée des Lumières*, Presses Universitaires de Strasbourg, 2000· και μάλιστα ο μελετητής αφιερώνει ένα από τα κεφάλαια της έρευνας στη σχέση του Rétif με τις γυναίκες, όπως αυτή φαίνεται μέσα από τη λογοτεχνία. Πρόκειται για το κεφάλαιο «Rétif de la Bretonne "gynographe"», ό.π., σ. 167 κ.ε.

27. Βλ. Dominique Hölzle, *Le Roman libertin au XVIIIe siècle une esthétique de la séduction*, Oxford, Voltaire Foundation, University of Oxford, 2012· Patrick Wald Lasowski, *L'amour au temps des Libertins*, Paris, First, 2011· Michel Delon, *Le principe de délicatesse. Libertinage et mélancolie au XVIIIe siècle*, Paris, Albin Michel, 2011.

στην περίοδο του Λουδοβίκου 15^{ου}, η σάτιρα της επιφάνειας του βιβλίου ανοίγει διόδους προς κριτικές αναζητήσεις, οι οποίες αφορούν τη διοίκηση και τους θεσμούς των ανθρωπίνων κοινωνιών.

Ο Laclos, όταν αποτυπώνει στο μυθιστόρημά του *Les liaisons dangereuses*, που εκδόθηκε το 1782, τη μορφή ενός τυπικού libertin, του υποκόμη Valmont, τον δείχνει απροκάλυπτα ναρκισσικό, συγκεντρωμένο γύρω από την εικόνα του, έτοιμο για οποιαδήποτε ατιμία, αρκεί αυτή να συμβάλει στη «δόξα» του κατακτητή γυναικών, την οποία καλλιεργεί. Πολυεπίπεδη μορφή, πάντως, ο κεντρικός ήρωας, πέρα από την ανία των αριστοκρατών, την οποία ευσαρκώνει και της οποίας αποτελεί ζωντανό παράδειγμα, συνιστά μυθιστορηματικό πρόσωπο, που διαθέτει και θετικές όψεις αξιοσημείωτης εμβέλειας: επομένως είναι ικανό να υποβάλει καίρια ερωτήματα στον αναγνώστη.

Ο μαρκήσιος de Sade, όταν γράφει το 1785 στη φυλακή της Βαστίλης το έργο *Les 120 journées de Sodome ou L'école du libertinage*, αναπαριστά και αυτός τη φρικτή ανία και το υπαρξιακό κενό τεσσάρων εκπροσώπων της άρχουσας τάξης (αριστοκρατίας και κλήρου), οι οποίοι, με την ασυδοσία και τον πλούτο που διαθέτουν, έχουν μετατραπεί σε τέρατα αιμοσταγή, εκμεταλλεύονται αθώους και αδύναμους ανθρώπους, απολαμβάνουν τη θηριωδία, αφού μόνο μέσα από αυτήν μπορούν να πλησιάσουν σ' ένα είδος ηδονής.

Θα πρέπει ο προσεκτικός αναγνώστης παρόμοιων έργων να θυμηθεί ότι η «ελευθεριάζουσα» λογοτεχνία «απαντά» με τον τρόπο της στην εποχή: βρισκόμαστε στο τέλος του παλαιού καθεστώτος. Η μοναρχία εκφυλίζεται από μέρα σε μέρα, η αριστοκρατία και ο κλήρος αποδεικνύουν ότι ενδιαφέρονται σταθερά μόνο για τα προνόμιά τους, ενώ παράλληλα, και με αλματώδη πια ρυθμό, ανεβαίνουν οι δυνάμεις που θα οδηγήσουν προς τη Γαλλική Επανάσταση.

Είπαμε και στα προηγούμενα ότι ο Rétif γενικά δεν θεωρείται συγγραφέας ελευθεριάζουσας λογοτεχνίας, ή τουλάχιστον αυτή είναι η πρόταση των σύγχρονων μελετητών για το έργο του. Ακόμα και το μοναδικό πορνογραφικό του μυθιστόρημα *L'Anti-Justine ou les Délices de l'amour*, απάντηση στη *Justine ou les malheurs de la vertu* του Sade, επιδιώκει να γίνει ένα είδος αντιδότη, που θα επιτρέψει την ερωτική πληρότητα μέσα στον γάμο.²⁸

28. *L'Anti-Justine ou les Délices de l'amour* Par M. Linguet, ... Au Palais-Royal, chez feue la Veuve Girquard, très connue, 1798. Ειδικότερα για την απά-

Οι ερωτικές σχέσεις των δύο φύλων απασχολούν βέβαια τον Rétif σε όλη την έκταση των 42 τόμων των *Contemporaines*, που μας ενδιαφέρουν. Όμως οι γυναίκες που μας παρουσιάζει έχουν πληρότητα βίου, πέραν από εκείνη των ερωτικών σχέσεων· έχουν επίσης ερωτικές επιθυμίες, τις οποίες καλούνται να ικανοποιήσουν μέσα στον γάμο· ωστόσο ο συγγραφέας δεν τις καταδικάζει ολοκληρωτικά, αν κινηθούν κάποτε έξω από αυτόν. Οι γυναίκες του έργου δεν είναι θυματοποιημένες, μέσα σε τυπικούς ρόλους, όπως αυτούς που προτείνουν αρκετά μυθιστορήματα «ελευθεριάζουσας» λογοτεχνίας. Εννοούμε εδώ ότι δεν υπάρχουν στην αφήγηση μόνο και μόνο για να αναδείξουν τον ρόλο του ανδρικού φύλου, που ακάθεκτο προχωρά σε επάλληλες ερωτικές κατακτήσεις. Ξεφεύγοντας από τα λογοτεχνικά κλισέ της εποχής, ο Rétif προτείνει στον αναγνώστη πολλές φορές ηρωίδες, γυναίκες, που αντιμετωπίζουν τη ζωή με δύναμη και αποφασιστικότητα, μολοντί έχουν συνείδηση των ορίων μέσα στα οποία τις τοποθετεί εξ αρχής το φύλο τους.

Παρ' όλα αυτά ο Rétif δεν θεωρείται γενικά ούτε φεμινιστής (πρόδρομος μάλλον θα λέγαμε του φεμινισμού) αλλά ούτε επαναστάτης συγγραφέας, ενταγμένος στο κίνημα των Φώτων ή στην όλη ορμή της Γαλλικής Επανάστασης. Ρεαλιστής συγγραφέας μιας εποχής που συνδέεται με τη μοναρχία, αντιλαμβάνεται μάλλον αρκετά νωρίς τις αλλαγές που έρχονται στη ζωή των κοινωνιών. Μέσα σε αυτές τις αλλαγές, προβλέπει και τις νέες ριζοσπαστικές δυνατότητες που διακρίνονται, σε ό,τι αφορά τη ζωή των γυναικών. Δεν τις επικροτεί όμως. Η θέση του, από ιδεολογική άποψη, είναι ξεκάθαρη (σήμερα θα μπορούσαμε να την θεωρήσουμε συντηρητική) και προτείνει ότι η γυναίκα είναι φτιαγμένη κυρίως για να εξασφαλίζει, μέσα από την υποταγή, την ευτυχία του άντρα. Αν οι περιπέτειες, στις νουβέλες, «διασκεδάζουν» αυτή τη θεμελιακή για το έργο ιδεολογική τοποθέτηση, αντίθετα η αυτοβιογραφία του συγγραφέα, στον τελευταίο τόμο της, με τίτλο «La philosophie de Monsieur Nicolas», καθιστά σαφείς τις επιλογές στις οποίες αναφερόμαστε.²⁹

ντηση του Rétif προς τον Sade βλ. ό.π., σ. 99 κ.ε. Σε ό,τι αφορά τη σχέση Rétif και Sade βλ. Maurice Blanchot, *Sade et Restif de la Bretonne*, [Bruxelles] Complexe, Le Regard Littéraire, 1986· επίσης Pierre Testud, «Rétif et Sade», *Revue des Sciences Humaines*, *Restif de la Bretonne*, [Lille] 1988, 107-123.

29. *Monsieur Nicolas ou le cœur humain dévoilé* par Restif de la Bretonne, édit. nouvelle revue sur les textes originaux, tome sixième, chez Jean-Jacques Pauvert, MC-MLIX [1959].

Το κεφάλαιο που αναφέρεται στην ηθική του συγγραφέα, με τίτλο «Morale», συμπεριλαμβάνει τμήμα σχετικό με τις απαραίτητες για τις γυναίκες γνώσεις. Ένα μικρό απόσπασμα είναι ενδεικτικό για τις απόψεις αυτές:

«Revenons aux Femmes. Concitoyens ! L'ignorance de vos Epouses est essentielle à votre bonheur ! Si vous les instruisez, ou leur permettez de s' instruire, Tout est perdu, mœurs et repos, plaisirs et bonheur. Une Femme ne doit savoir répondre qu'aux choses d'économie domestique et aux caresses de son Mari : par deux raisons : 1. C'est que dès qu'Une Femme a mieux raisonné que son Mari, le ménage n'a plus de Chef, et tout doit aller sens-dessus-dessous ; la seconde raison, c'est qu'il faut Un repos à l'Espèce humaine ; et c'est dans le sein de la Femme qu'elle doit le trouver. Si l'Epouse est ignorante, l'Enfant déposé dans son sein y acquiert plus de forces corporelles, qui le mettent en état, s'il est mâle, d'exercer la force de son esprit et de digérer l'instruction.»³⁰

Οι αντιφάσεις, που διακρίνονται σε όσα προηγήθηκαν, συναριθμούνται άλλωστε στα χαρακτηριστικά γνωρίσματα του συγγραφέα.

Αν επιχειρήσουμε να συνοψίσουμε τα προηγούμενα, βλέπουμε ότι ο Ρήγας μεταφράζοντας ελεύθερα, ή έστω διασκευάζοντας, τον Rétif de la Bretonne, φέρνει στα ελληνικά γράμματα ένα συγγραφέα επιτυχημένο στον καιρό του, ο οποίος είχε στοχεύσει σε ευρύ κοινό. Να θυμηθούμε και πάλι ότι είναι συγγραφέας που επιβίωσε οικονομικά χάρη στο λογοτεχνικό του έργο και ειδικά με τις νουβέλες του. Οι σχετικά «σύντομες» αυτές αφηγήσεις, αντλημένες κατά κύριο λόγο από την πραγματικότητα-

30. Ό.π., σ. 110-112. «Ας επανέλθουμε στις Γυναίκες. Συμπολίτες! Η άγνοια των Συζύγων σας είναι ουσιαστική για τη δική σας ευτυχία! Αν τις μορφώσετε ή τους επιτρέψετε να μορφωθούν, τα Πάντα έχουν χαθεί και τα ήθη και η ανάπαυση και οι χαρές και η ευτυχία. Μια Γυναίκα πρέπει να ξέρει να απαντά μόνο τόσο, όσο χρειάζεται για την οικιακή οικονομία, αλλά να απαντά επίσης και στα χάρδια του συζύγου της. Κι αυτό για δύο λόγους: 1. Μόλις μια Γυναίκα τεκμηριώσει συλλογισμούς καλύτερα από τον Σύζυγό της, το σπίτι δεν έχει πια Αρχηγό και όλα χάνουν την τάξη τους. Ο δεύτερος λόγος είναι ότι το ανθρώπινο Είδος χρειάζεται μια ανάπαυση. Κι αυτήν πρέπει να τη βρει στην αγκαλιά της Γυναίκας. Αν η σύζυγος είναι αδαής, το Παιδί που έχει εναποτεθεί στους κόλπους της αποκτά εκεί περισσότερες σωματικές δυνάμεις, οι οποίες του επιτρέπουν κατόπιν, αν είναι αρσενικό, να ασκήσει τη δύναμη του πνεύματός του και να αφομοιώσει την εκπαίδευσή».

τα, συγκεντρώνονται θεματικά γύρω από τις γυναίκες και τοποθετούνται χρονικά κοντά στην εποχή της συγγραφής.

Αντικρουόμενες απόψεις ως προς την ποιότητα του έργου του Rétif εκφράστηκαν τόσο από τους συγχρόνους του όσο και από μεταγενέστερους κριτικούς. Ωστόσο, πρέπει να παρατηρήσουμε ότι ένας συγγραφέας σαν τον Goethe, μόλις διάβασε την αυτοβιογραφία *Monsieur Nicolas*, έστειλε τον Von Humboldt, που έμενε στο Παρίσι, να συναντήσει τον Rétif, το 1799.³¹ Η λογοτεχνική παραγωγή του σχεδόν αγνοήθηκε κατά τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα. Αντίθετα, στον 20^ό αιώνα διαπιστώνεται από την πανεπιστημιακή κριτική, ιδίως από τα χρόνια 1960-1970 και έπειτα, η ιδιαιτερότητα των προτάσεων που έφερε ο συγγραφέας.³² Έτσι μεταξύ άλλων μπορούμε να διακρίνουμε τα εξής:

— δεν διαχωρίζει τα λογοτεχνικά είδη με αυστηρά τείχη, αλλά δέχεται τη μίξη ή τη σύνθεσή τους. Μάλιστα συνθέτει συνεχώς την αυτοβιογραφική διάσταση με τη λογοτεχνία

— μολονότι επιφανειακά διασπασμένο, το έργο διαθέτει βαθύτερη ενότητα

— η αυτοβιογραφία του, *Monsieur Nicolas*, στέκεται επάξια δίπλα στις *Confessions* του Rousseau

— ο Rétif μελετά συστηματικά την πρόσληψη και την εντάσσει στη λογοτεχνία

— οι ουτοπίες, τις οποίες πρότεινε, έχουν εμπνεύσει μεταγενέστερα έργα, όχι μόνον λογοτεχνικά

— ταυτίζει τον βίο με τη λογοτεχνική γραφή: έτσι τα πρόσωπα των αγαπημένων του, αλλά ακόμα και το ίδιο το δικό του πρόσωπο διασώζονται. Η αιωνιότητα δεν συνδέεται με τη μεταφυσική, αλλά κατακτάται χάρη στη γραφή και το βιβλίο.

31. Βλ. την εισαγωγή του Pierre Testud στην αυτοβιογραφία *Monsieur Nicolas*, ό.π., σ. XIII.

32. Για τη νέα αυτή εποχή της πρόσληψης, βλ. στο ίδιο, σ. XXIV.

Ο Ρήγας και η μετάφραση³³

Οι *Contemporaines* του Rétif μεταφράζονται, αμέσως μόλις εκδίδονται στη Γαλλία, ήδη από το 1781, στη γερμανική γλώσσα και εκδίδονται στη Γερμανία. Εκεί άλλωστε θα γνωρίσουν μεγάλη εκδοτική επιτυχία, που οδηγεί, με ενδιαμέσους χρονικούς σταθμούς, περίπου ως το 1914.³⁴ (Άλλα έργα του Rétif έχουν μεταφραστεί και εκδοθεί στη Ρωσία, με παλαιότερη χρονιά έκδοσης το 1774 και πιο πρόσφατη το 1936.)³⁵ Όμως, δεν μαρτυρούνται για την ώρα μεταφράσεις των *Contemporaines* σε άλλες ευρωπαϊκές γλώσσες, κατά την εποχή που μας απασχολεί. Θα περίμενε κανείς την ανταπόκριση σε ιταλική ή σε αγγλική γλώσσα. Όμως δεν την βρίσκουμε. Φαίνεται πως ο Ρήγας με το *Σχολείον* έκανε πρωτοποριακό έργο μεταφραστή, τόσο για τα ελληνικά γράμματα, όσο και για τους αυτόχθονες πληθυσμούς της Μολδαβίας και της Βλαχίας. Η τελευταία παρατήρηση συνιστά μάλλον υπόθεση εργασίας, η οποία στηρίζεται στην

33. Δεν διαθέτουμε ακόμα μελέτη για τη σύνολη μεταφραστική δραστηριότητα του Ρήγα. Ενωώ μελέτη η οποία θα επιχειρούσε συνεχείς συγκρίσεις ανάμεσα στα αρχικά κείμενα και τις μεταφράσεις του Ρήγα, όπως επίσης και συγκρίσεις ανάμεσα στη μετάφραση του έργου που προέρχεται από τον Metastasio, του αντίστοιχου έργου από τον Marmontel, του αντίστοιχου από τον Rétif de la Bretonne, του αντίστοιχου από τον Barthélémy. Ο ερευνητής έχει στη διάθεσή του λεπτομερείς και ενδιαφέρουσες εισαγωγές, για καθεμία από αυτές τις μεταφράσεις, ωστόσο στερείται τη συνολική εικόνα. Αναφερθήκαμε ήδη στην εισαγωγή του Π. Πίστα για το *Σχολείον*. Πολύ χρήσιμα στοιχεία εμπεριέχει η «Εισαγωγή» της Άννας Ταμπάκη στην έκδοση του Νέου Αναχάρσιδος, στο έργο *Ρήγα Βελεστινλή Άπαντα τα σωζόμενα*, ό.π., τ. 4. Το άρθρο του Α. Βρανούση «Ρήγας και Marmontel», *Ελληνογαλλικά. Αφιέρωμα στον Roger Milliet για τα πενήντα χρόνια της ελληνικής παρουσίας του*, Αθήνα [ΕΑΙΑ] 1990, σ. 121-157, δίνει ορισμένες απαντήσεις σε αυτού του τύπου τα ερωτήματα. Κατά τον ίδιο τρόπο η εισαγωγική μελέτη του Δ. Καραμπερόπουλου στο έργο *Ο Ρήγας μεταφραστής των Ολυμπίων του Μεταστάσιο*, Αθήνα, Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, 2001, συνεισφέρει με ουσιαστικές παρατηρήσεις στη σχετική έρευνα. Θέλω και από εδώ να ευχαριστήσω τον Δημήτρη Καραμπερόπουλο, για τη συμβολή του στην προβληματική της εργασίας μου, όπως και για την άμεση αποστολή της μελέτης που προαναφέρθηκε.

34. Βλ. J. Rives Childs, *Restif de la Bretonne Témoignages et Jugements. Bibliographie*, Paris, Briffaut, 1949, σ. 277-278.

35. *Oeuvres érotiques de Restif de la Bretonne, L'Enfer de la Bibliothèque Nationale*, 2, Paris, Fayard, 1985, Bibliographie de Daniel Baruch, σ. 585-586. Θέλω εδώ να ευχαριστήσω για άλλη μια φορά τον Pierre Testud, που μου υπέδειξε τους τρόπους αναζήτησης ως προς το θέμα των μεταφράσεων.

έρευνα του Λεάνδρου Βρανούση: εκείνος μας πληροφορεί ότι ένα —έστω και διασπασμένο— χειρόγραφο του Σχολείου έχει βρεθεί στη βιβλιοθήκη της Ρουμανικής Ακαδημίας.³⁶

Ένα χρόνο μετά την έκρηξη της Γαλλικής Επανάστασης, ο Ρήγας εκδίδει στη Βιέννη ένα βιβλίο που προέρχεται από τη γαλλική επιτυχημένη λογοτεχνία για το ευρύ κοινό, βιβλίο της εποχής του, που αναφέρεται στην τρέχουσα δεκαετία, αλλά δεν μεταφέρει άμεσα επαναστατικά μηνύματα· ίσως όμως μπορούμε να θεωρήσουμε, στο πλαίσιο αυτής της λογοτεχνίας, ως επαναστατική την αντιμετώπιση του θεσμού του γάμου: συμπεριλαμβάνει τη σεξουαλική συμπεριφορά και τις προτιμήσεις των ανθρώπων, συζητά για αυτά, προτείνει μια ηθική του ζεύγους, η οποία θα επιτρέψει στην οικογενειακή ευτυχία να ολοκληρωθεί. Οπωσδήποτε, αυτή η ηθική δεν συνδέεται, δεν αναφέρεται σε καμιά εκκλησιαστική ή γενικότερα θρησκευτική διδασκαλία. Ο Ρήγας επιλέγει λοιπόν ένα βιβλίο που εξετάζει τον έρωτα και τον γάμο χωρίς αναγωγή στη θεότητα, θεωρώντας ότι οι σχέσεις των ζευγαριών αποτελούν υπόθεση κυρίως και πρώτιστα των ανθρώπινων κοινωνιών.

Εστιάζοντας την προσοχή της έρευνάς μας κυρίως στο θέμα του έρωτα (ή της ερωτικής λογοτεχνίας) σε όσα προηγήθηκαν, δεν δώσαμε την ίδια έκταση στη σχέση του Rétif με τη θρησκεία: τις προτάσεις του συγγραφέα ως προς αυτό, μπορεί ο αναγνώστης να βρει αναλυτικά στον τελευταίο τόμο της αυτοβιογραφίας του, στο κεφάλαιο που επιγράφεται «Religion» και ακολουθεί την «Morale».³⁷

Τρία αποσπάσματα από το συγκεκριμένο κεφάλαιο μπορούν να εικονογραφήσουν, έστω πολύ βιαστικά, ορισμένες από αυτές τις απόψεις:

36. Α. Βρανούσης, «Εκδόσεις και χειρόγραφα του “Σχολείου των ντελικάτων εραστών”», ό.π., σ. 313-319. Θέλω και από εδώ να ευχαριστήσω τη Λουκία Δρούλια, η οποία, όταν πριν από χρόνια συζητούσαμε το θέμα, με ρώτησε αν έχω διαπιστώσει τότε γίνονται άλλες μεταφράσεις από τις *Contemporaines* σε ευρωπαϊκές γλώσσες.

37. *Monsieur Nicolas...*, ό.π. (επανερχόμαστε στην έκδοση Pauvert του 1959, αφού μόνον εκεί εκδίδεται το κείμενο της «Φιλοσοφίας» του συγγραφέα, που μας ενδιαφέρει), τ. 6, σ. 147-245. Σε θέματα σχετικά με τη φιλοσοφία του Rétif, πολύ χρήσιμη μπορεί να φανεί στον αναγνώστη η δημοσιευμένη διατριβή του David Coward, *The Philosophy of Restif de la Bretonne*, Oxford, The Voltaire Foundation, 1991. Ειδικότερα βλ. σε αυτήν τα κεφάλαια «Religion», «Morality», «Institutions: marriage and the family», ό.π., σ. 459 κ.ε., 509 κ.ε., 537 κ.ε. αντίστοιχα.

«Absurdité de la Créance chrétienne.

La Postérité ne concevra rien à la piété stupide, qui règne depuis 1.800 ans. Lorsque dans 15 ou 20 siècles, On entendra dire, qu'On lira dans l'histoire, qu'il fut un pays où la stérilité était une vertu ; où des Gens qui se retiraient à l'écart, pour y vivre presque de rien, morts à la Société, à eux-mêmes, à toute espèce d'utilité, furent regardés comme des Personnages sublimes, On se demandera Si les Hommes d'alors étaient de l'Espèce humaine?»³⁸

«Marche du Christianisme.

Quelques Gens obscurs prêchèrent d'abord secrètement la morale chrétienne à la Populace ; morale mendicante, plutôt que républicaine, qui se plia en grimaçant à la monarchie : La nature de ses dogmes inconcevables, l'enfer, le paradis, séduisirent une foule de Misérables sans espoir ; le Christianisme pullula de façon que l'ambitieux *Constantin* s'aperçut qu'il y avait à gagner en le favorisant. Il resta néanmoins jusqu'à sa mort souverain pontife du paganisme, et le fut même après son baptême *in articulo mortis...*»³⁹

«Christianisme usé très dangereux !

Non seulement je ne regarde pas le Christianisme à toutes ses époques, comme utile, faiblesse qu'ont eue la plupart des Philosophes, mais je le regarde comme la plus dangereuse des Superstitions.»⁴⁰

38. *Monsieur Nicolas...*, ό.π., σ. 207. «Το παράδοξο της χριστιανικής πίστης. Οι μεταγενέστεροι δεν θα μπορούν διόλου να αντιληφθούν την ηλίθια αυτή λατρεία, που υπερσχύει εδώ και 1.800 χρόνια. Όταν, μετά από 15 ή 20 αιώνες [οι άνθρωποι] θα ακούν να λέγεται ή θα διαβάζουν στην ιστορία ότι υπήρξε μια χώρα όπου η στειρότητα ήταν αρετή: χώρα όπου υπήρχαν Άνθρωποι που αποσύρονταν, για να ζήσουν σχεδόν χωρίς τίποτα, νεκροί για την Κοινωνία και για τους ίδιους, [αποτραβηγμένοι] από κάθε είδους χρησιμότητα· κι ότι αυτοί οι Άνθρωποι θεωρήθηκαν εξαιρετικά Πρόσωπα· τότε [όσοι ακούσουν όλα τα προηγούμενα] θα αναρωτιούνται αν οι Άνθρωποι εκείνης της εποχής ανήκαν πράγματι στο Ανθρώπινο Είδος».

39. Στο ίδιο, σ. 210. «Η πορεία του Χριστιανισμού. Κάποιοι άγνωστοι άνθρωποι δίδαξαν πρώτα κρυφά τη χριστιανική ηθική στον απλοϊκό και αμαθή λαό: ήταν μάλλον μια ηθική ζητιάνων, παρά υπεύθυνων πολιτών. Γι' αυτό και υποτάχτηκε αμέσως στη μοναρχία, [έστω και] με γκριμάτσες δυσαρέσκειας. Η φύση των απαράδεκτων δογμάτων της, η κόλαση και ο παράδεισος, καταγοήτευσαν ένα πλήθος απελπισμένων αθλίων. Ο Χριστιανισμός εξαπλώθηκε τόσο, ώστε ο φιλόδοξος Κωνσταντίνος αντιλήφθηκε ότι θα είχε να αποκομίσει κέρδη, αν τον ευνοούσε. Ωστόσο, παρέμεινε ως τον θάνατό του αρχιερέας του Παγανισμού, ακόμα και μετά τη βάπτισή του, που έγινε λίγο πριν την ίδια την ώρα του θανάτου».

40. Στο ίδιο, σ. 211. «Ο Χριστιανισμός ως πολύ επικίνδυνος στη χρήση. Όχι

Ο Rétif δηλώνει την πίστη του σε ένα ανώτατο ον, αρχή του κόσμου, από το οποίο γεννάται κάθε ζωή και κάθε μορφή νόησης: ωστόσο, στο πλαίσιο της λογοτεχνίας του δεν εμφανίζει το ον αυτό να ενδιαφέρεται για την τύχη των ζευγαριών ή να αποφασίζει ως προς την ευτυχία τους: η ευτυχία των ζευγαριών, όπως και η επιτυχία του έρωτα, είναι υπόθεση των ανθρώπων. Τα θετικά αποτελέσματα προκύπτουν από την ηθική, όπως αυτή συνεργάζεται με τις εκάστοτε αντιλήψεις της κοινωνίας.

Για να επανέλθουμε στην πρόταση που φέρνει αυτή η μετάφραση: αν δοκιμάζαμε να αντιληφθούμε με ακρίβεια την επιλογή του Ρήγα, θα έπρεπε να την προβάλουμε πάνω στην προϋπάρχουσα ηθική διδασκαλία, ως προς τα ζητήματα έρωτα και γάμου. Θα ήταν ενδιαφέρον να δούμε αν διαθέτουμε κείμενα σε ελληνική γλώσσα σχετικά με την εκπαίδευση των νέων στον έρωτα, αλλά και την ηθική της οικογένειας πριν από το 1790 και πώς διατυπώνουν τον διδακτισμό τους. Πάντως, στο επίπεδο της λογοτεχνίας, ίσως μπορούμε να θεωρήσουμε ότι ο Ρήγας εξακολουθεί να κινείται πάνω στον άξονα εκείνον, τον οποίον γνωρίζουμε με το κατεξοχήν έργο που κράτησε, σε όλη τη διάρκεια του 18ου αιώνα, τον ρόλο του μυθιστορήματος στα ελληνικά γράμματα, δηλαδή τον *Ερωτόκριτο* του Κορνάρου.⁴¹ Εννοούμε τον άξονα της «μπιστικής» αγάπης, η οποία ανταμείβεται: δύο εραστές που προέρχονται από διαφορετικές κοινωνικές τάξεις καταφέρνουν, με αταλάντευτη πίστη και ξεπερνώντας σχεδόν ανυπέρβλητα εμπόδια, να ευτυχίσουν, όπως αρχικά το ονειρεύτηκαν.

Η επιλογή του τίτλου:

προηγούμενα στοιχεία – συνειρμοί και συνδέσεις

Όταν ο Ρήγας δίνει στο έργο του τον τίτλο *Σχολείον των ντελικάτων εραστών*, ίσως θέλει να τονίσει τη διάσταση της συναισθηματικής εκπαίδευ-

---

μόνον δεν αντιμετωπίζω τον Χριστιανισμό, σε όλες τις εποχές, ως χρήσιμο, αδυναμία την οποίαν έδειξαν οι περισσότεροι Φιλόσοφοι, αλλά τον θεωρώ ως την πιο επικίνδυνη από τις Δεισιδαιμονίες».

41. Η αναφορά βέβαια γίνεται στην πρόταση του Άλκη Αγγέλου, όπως αυτή διατυπώνεται στη μελέτη «Το ρομάντσο του νεοελληνικού μυθιστορήματος», που αποτελεί εισαγωγή στην έκδοση του έργου του Γρηγορίου Παλαιολόγου *Ο Πολυπαθής*, επιμ. Άλκη Αγγέλου, Αθήνα, Ερμής, 1989. Για τα σχετικά με τον Ρήγα και το *Σχολείον* βλ. ό.π., σ. 42, ενώ για τα προγενέστερα σ. 47 κ.ε. Ως προς τον *Ερωτόκριτο* βλ. σ. 51-52.

σης, αυτής που οδηγεί προς την ερωτική και συζυγική ευτυχία. Η σύνθεση των στοιχείων του τίτλου είναι ενδιαφέρουσα: παραπέμπει άραγε στην όπερα του Μότσαρτ *Così fan tutte, ossia la scuola degli amanti*, που παρουσιάστηκε στις 26 Ιανουαρίου του 1790 στο θέατρο της Βιέννης, σε λιμπρέτο του Lorenzo da Ponte;⁴² Μήπως αναφέρεται σε προηγούμενα έργα, όπως το *Σχολείον των γυναικών*, δηλαδή *L'École des femmes* του Μολιέρου, που παίχτηκε για πρώτη φορά στο Βασιλικό Θέατρο του Παρισιού στις 26 Δεκεμβρίου 1662; Θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε αυτή την υπόθεση, εφόσον ο Rétif, όπως και ο Μολιέρος, βάζει τον ήρωα της πρώτης ιστορίας, από τις *Contemporaines*, να επιδιώκει τη συζυγική ευτυχία με μια γυναίκα, την οποία έχει ο ίδιος διαμορφώσει. Είναι η νουβέλα του «Νέου Πυγμαλίωνα». Αν ανιχνεύσουμε προσεκτικά αυτό το νήμα, διαπιστώνουμε ότι μας οδηγεί αρκετά πίσω στον χρόνο και περνά μέσα από διαφορετικά έργα. Ο Μολιέρος είχε ξαναπιάσει το κεντρικό ερώτημα της θέσης της γυναίκας: ποια δικαιώματα έχουν οι γυναίκες στη μόρφωση, ποια είναι η ταυτότητά τους στην κοινωνία και την οικογένεια, με ποιους τρόπους επιτυγχάνεται η εκπαίδευσή τους στον έρωτα και τη σεξουαλικότητα; Ο θεματικός άξονας του Ρήγγα είναι ο ίδιος, ωστόσο αφορά και τα δύο φύλα.

Τι σημαίνει όμως ειδικότερα το επίθετο «ντελικάτων», που μοιάζει τόσο ξένο για τα ελληνικά ήθη και το αντίστοιχο λεξιλόγιο της εποχής;⁴³ Πιθανότατα ο Ρήγγας δανείζεται από το πρότυπό του το επίθετο, αφού στην έβδομη νουβέλα από τις *Contemporaines*, με τίτλο «L'Honneur éclipse par l'amour», την οποία μεταφράζει, βρίσκουμε τον όρο, «l'Amant délicat», τον οποίον ο Ρήγγας αποδίδει ως «ένας εραστής ντελικάτος».⁴⁴

42. Την υπόθεση έχει προτείνει ήδη από το 1980 η Ελένη Τσαντσάνογλου στο άρθρο «Σχολείον των ντελικάτων εραστών. Μια απρόσμενη συνάντηση του Ρήγγα με τον Μότσαρτ», *Μολυβδοκοנדυλοπελεκητής* 1 (1980), 40. Με τη σειρά μου αντλώ την πληροφορία από το άρθρο της Αναστασίας Δανάης Λαζαρίδου, που προαναφέρθηκε.

43. Τη λέξη σημειώνει ο Κριαράς στο αντίστοιχο λήμμα του *Λεξικού της μεσαιωνικής ελληνικής δημόδους γραμματείας*, με παρουσία στο κείμενο του *Μπερτόλδου*: «αρχοντικά φαγητά και δελικάτα». Πράγματι, ο Μπερτόλδος «έστοντας και εκείνος να είναι συνηθισμένος εις το να τρώει φαγητά χοντρά και καρπούς άγριους, πάραυτα οπού εκείνος άρχισεν να γευτεί εκείνα τα αρχοντικά φαγητά και δελικάτα, αρρώστησεν εις θάνατον...». Βλ. Giulio Cesare Dalla Croce, *Πανουργίαι υψηλόταται του Μπερτόλδου*, επιμέλεια Άλκης Αγγέλου, Αθήνα, Ερμής, 1988, σ. 75.

44. *Les Contemporaines, ou Aventures des plus jolies femmes...*, ό.π., τ. 2, σ. 300. Βλ. παράλληλα *Σχολείον...*, ό.π. [έκδ. 2001], σ. 204.

Ο Diderot υπογράφει στην *Encyclopédie* το λήμμα «*délicat*», περιγράφοντας τη χρήση του επιθέτου, χωρίς όμως να αναφέρεται στην ύπαρξη αντίστοιχου ουσιαστικού. Ξεκινώντας από παρατηρήσεις που αφορούν αντικείμενα κατασκευασμένα με λεπτό γούστο, προχωρά προς την ίδια την εργασία, η οποία μπορεί να θεωρηθεί ντελικάτη: εδώ η σταθερότητα των υλικών και της δομής κρύβεται κάτω από μια επιφάνεια επιδεξιότητας και ανάλαφρης τόλμης. Μεταγράφω το τμήμα του λήμματος που αποδίδει τη μεταφορική χρήση του όρου:

«Au figuré, on dit d'une pensée qu'elle est *délicate*, lorsque les idées en sont liées entr'elles par des rapports peu communs qu'on n'aperçoit pas d'abord, quoiqu'ils ne soient point éloignés ; qui causent une surprise agréable ; qui réveillent adroitement des idées accessoires & secrettes de vertu, d'honnêteté, de bienveillance, de volupté, de plaisir, & qui insinuent indirectement aux autres la bonne opinion qu'on a d'eux ou de soi. On dit d'une expression qu'elle est *délicate*, lorsqu'elle rend l'idée clairement, mais qu'elle est empruntée par métaphore d'objets écartés, que nous voyons tout-d'un-coup rapprochés, avec plaisir et surprise.»⁴⁵

Αν τώρα κοιτάζουμε πώς χρησιμοποιεί την έννοια ο Rétif, πάντα μέσα στο συγκεκριμένο πλαίσιο των διηγημάτων που εξετάζουμε, παρατηρούμε ότι συχνά αντιπαραθέτει την *délicatesse* με την άμεση και ωμή σεξουαλική παρόρμηση. Οι γυναίκες, για παράδειγμα, που δεν είναι αρκετά ντελικάτες, δέχονται όλους τους εραστές που τους τυχαίνουν. Οι

45. Αντλώ το λήμμα από τον διαδικτυακό τόπο του Πανεπιστημίου του Σικάγου. Βλ. The ARTFL Project, University of Chicago, ATILF-CNRS, «Encyclopédie Project», Diderot, σ. 4.783. Ακολουθώ την ορθογραφία του πρωτοτύπου. Είναι σημαντικό να παρατηρήσουμε ότι στην *Εγκυκλοπαίδεια* δεν βρίσκουμε σε λήμμα το ουσιαστικό «*délicatesse*», αλλά μόνο το επίθετο. Μεταφράζω ελεύθερα: «Στη μεταφορική χρήση: η λέξη χρησιμοποιείται μεταφορικά, λέμε για μια σκέψη ότι είναι ντελικάτη, όταν οι ιδέες σ' αυτήν συνδέονται με ασυνήθιστες σχέσεις, τις οποίες δεν αντιλαμβανόμαστε αμέσως, μολονότι δεν απέχουν πραγματικά πολύ μεταξύ τους· σχέσεις που προκαλούν ευχάριστη έκπληξη· σχέσεις που ανακινούν επιδεξία συμπληρωματικές και κρυμμένες ιδέες: ιδέες αρετής, εντιμότητας, καλής πρόθεσης, ηδονής, ευχαρίστησης, οι οποίες επιπλέον υποβάλλουν έμμεσα στους άλλους την καλή γνώμη που έχουμε γι' αυτούς ή και για τον εαυτό μας. Λέμε για μια έκφραση ότι είναι ντελικάτη, όταν αποδίδει την ιδέα καθαρά, παρόλο που στηρίζεται σε μεταφορά, η οποία συνδέει απομακρυσμένα αντικείμενα. Αυτή η προσέγγιση μάς προσφέρει ευχαρίστηση αλλά μαζί και έκπληξη».

άνδρες που δεν είναι αρκετά ντελικάτοι διαφορούν για την αρετή της γυναίκας ή το συναίσθημα και στρέφονται προς μόνη τη σεξουαλική επαφή. Έτσι, ενώ η *délicatesse* προϋποθέτει καλλιεργημένα συναισθήματα, δηλαδή ήθος και αρετή, στον αντίποδά της βρίσκουμε την καθαρά σωματική επαφή, που έχει ως αποτέλεσμα την πρόσκαιρη ηδονή, η οποία θεωρείται ότι εμπεριέχει ένα είδος βαρβαρότητας.⁴⁶

Φαίνεται πως ο Ρήγας βάζει στον τίτλο μια λέξη-κλειδί για τον συναισθηματικό κόσμο του νέου ανθρώπου, όπως τον αντιλαμβάνονταν ο γαλλικός 18^{ος} αιώνας. Λέξη η οποία, με την τόλμη και την κινητικότητα που προϋποθέτει, καθώς και με την καλλιέργεια των αισθήσεων και συναισθημάτων, τονίζει την αντίθεσή της στον παλαιό και βαρύ κόσμο των ηθών εκείνων, που ακολουθούσαν την αυστηρή χριστιανική ηθική και απαγόρευαν τη γνωριμία των νέων ή ακόμα και την ίδια την ερωτική έλξη, θεωρώντας τις αισθήσεις ως προάγγελο οικογενειακής συμφοράς. Έτσι, η λέξη-κλειδί δηλώνει εμφατικά την αισιοδοξία του 18^{ου} αιώνα: «είναι δυνατόν να διαμορφώσουμε μέσα στις κοινωνίες μας τους όρους της εκπαίδευσης εκείνους, που θα επιτρέψουν ευτυχισμένους γάμους ανθρώπων, γάμους που θα στηρίζονται στο συναίσθημα». Ούτε το κλασικιστικό μυθιστόρημα του γαλλικού 17^{ου} αιώνα είχε προτείνει παρόμοια στάση ούτε όμως και η μεταγενέστερη λογοτεχνία, της εποχής του ρομαντισμού, διαφύλαξε αυτήν την αισιοδοξία.⁴⁷

Κάποιες υποθέσεις γύρω από την επιλογή των κειμένων

Οι έξι ιστορίες τις οποίες επιλέγει και διασκευάζει ο Ρήγας προέρχονται από τους τέσσερις πρώτους τόμους των *Contemporaines*. ωστόσο, η τάξη με την οποία εκδίδονται στο *Σχολείον* δεν ακολουθεί κατά βήμα το πρότυπο. Στον Rétif τον τόνο της συλλογής δίνει, κατά κάποιον τρόπο, η πρώτη νουβέλα, με τίτλο «Le Nouveau Pygmalion», στην οποία ένας νέος αριστοκράτης αναλαμβάνει την ευθύνη να προστατεύσει και να διαπλάσει ηθικά μια όμορφη μικρή ορφανή, εκτεθειμένη στους κινδύνους της φτώχειας και του δρόμου. Μετά από ποικίλες περιπέτειες (που περιλαμβάνουν κι έναν συμβατικό γάμο με γυναίκα της τάξης του), ο αριστοκράτης

46. Για να δώσουμε ένα μόνο παράδειγμα, βλ. *Les Contemporaines*, «La Gri-sette épousée», ό.π., τ. 1, σ. 287.

47. Βλ. Michel Delon, *Le principe de délicatesse...*, ό.π., σ. 7 κ.ε., 72 κ.ε.

θα ευτυχήσει με τη γυναίκα την οποία ο ίδιος διαμόρφωσε και που είναι απόλυτα ευγνώμων, όπως και απόλυτα υποταγμένη στη βούλησή του. Ο Rétif εμφανίζεται έτσι, σε θέματα εκπαίδευσης των γυναικών, πολύ πιο συντηρητικός από τον Μολιέρο, αφού ο αντίστοιχος ήρωας της κωμωδίας *L'École des femmes*, ο Arnolphe, παγιδεύεται μέσα στα νήματα που ο ίδιος είχε πλέξει, με σκοπό να κρατήσει μόνο για τον εαυτό του τη νέα κοπέλα που διαμόρφωσε.⁴⁸

Οπωσδήποτε, ο Ρήγας φέρνει τη νουβέλα μόνο στην τρίτη θέση στο *Σχολεῖον*. Αντίθετα, την πρώτη και τη δεύτερη θέση, όπως και την τέταρτη και την πέμπτη, κρατούν ιστορίες όπου το κεντρικό πρόσωπο αναδεικνύει την περίπτωση του νέου επαρχιώτη (στην πρώτη ιστορία αγράμματος) που έρχεται στην πρωτεύουσα και καταφέρνει, χάρη στις αρετές του, αλλά κυρίως μέσα από τον έρωτα και τον γάμο, τόσο να μορφωθεί και να αναρριχηθεί στην κοινωνική κλίμακα, όσο και να ευτυχήσει πραγματικά. Ωραία έχει εξηγήσει ο Αλέξης Πολίτης πώς συνομιλούν οι αφηγήσεις αυτές με τα όνειρα των νέων Ελλήνων της εποχής.⁴⁹

Μπορούμε να διακρίνουμε κριτήρια επιλογής, τα οποία φαίνεται να οδήγησαν τον Ρήγα, αν παραθέσουμε στη μελέτη ορισμένες από τις υποθέσεις ιστοριών που δεν επιλέγονται. Και τα τέσσερα παραδείγματα που κρατάμε προέρχονται από τους τέσσερις πρώτους τόμους του έργου, αυτούς από τους οποίους άντλησε τις αφηγήσεις του ο Ρήγας:

1. «La Grisette épousée».⁵⁰ Ο νέος και πλούσιος αριστοκράτης Indolet είναι ερωτευμένος με μια νεαρή κομμώτρια. Έχουν μια σχέση που διάρκεσε δύο χρόνια. Η κοπέλα είναι έντιμη και τον αγαπά, όμως αναγκάζεται να τον αφήσει και να κάνει έναν πολύ ανάρμοστο γάμο, μόνο και μόνο επειδή σέβεται τη διαφορά της κοινωνικής τάξης που τους χωρίζει. Ο νεαρός θα τιμωρηθεί παραδειγματικά από την αφήγηση: δύο πολύ εξασκημένες κοκέτες, μητέρα και κόρη, που κρατούν ένα είδος σαλονιού, θα τον τυλίζουν στα δίχτυα της γοητείας τους. Ενισχύουν την αυτοπεποίθησή του, τον κολακεύουν, ενώ στην πραγ-

48. *Les Œuvres Complètes de Molière*, à Paris, chez Jean de Bonot, 1984, τ. 2, σ. 123-218. Βλ. επίσης το έργο *La Critique de l'École des Femmes*, ό.π., σ. 221-265.

49. Αλέξης Πολίτης, «Το παραμύθι των αστών. Σκέψεις για τις απαρχές του νεοελληνικού μυθιστορήματος», *Νεοελληνική παιδεία και κοινωνία. Πρακτικά διεθνούς συνεδρίου αφιερωμένου στη μνήμη του Κ. Θ. Δημαρά*, Αθήνα 1995, σ. 97-105.

50. *Les Contemporaines*, ό.π., τ. 1, σ. 274 κ.ε.

ματικότητα τον χειρίζονται κυνικά. Θα παντρευτεί την κόρη, μια γυναίκα που στην ουσία εκδιδόταν πριν από τον γάμο και συνεχίζει, για την ευχαρίστηση, να έχει εραστές μετά τον γάμο, μολονότι ο σύζυγος είναι πιστός και αφοσιωμένος.

2. «Les 20 Epouses des 20 Associés, Nouveau moyen de bannir l'ennui du ménage».⁵¹ Ο συγγραφέας αναφέρεται άμεσα στα προβλήματα που γεννά η ανία μέσα σε μια συμβίωση σταθερά μονότονη. Ως λύση σε αυτό το ζήτημα αντιπροτείνει ένα είδος ουτοπίας κοινοβίου, όπου είκοσι ζευγάρια ζουν σε στενή οικειότητα, χωρίς ωστόσο να ανταλλάσσουν φανερά τους ερωτικούς συντρόφους.
3. «L'Amazone, ou, la Fille qui veut faire un Enfant».⁵² Σε μια επαρχιακή πόλη ο συγγραφέας συναντά μια όμορφη νέα γυναίκα, που κάνει περίπατο με την κόρη της. Είναι και οι δύο ντυμένες αμαζόνες. Όταν ρωτάει, του διηγούνται την ιστορία της: η Omphale, μοναχοκόρη πλούσιων γονέων, έχει μεγαλώσει με εκπαίδευση που θα ταίριαζε μάλλον σε αγόρι. Ξέρει να ιππεύει και να κυνηγά, είναι δυνατή και ατρόμητη. Αρνείται όμως να υποταχθεί σε σύζυγο, ο οποίος θα την ανάγκαζε να αισθανθεί κατώτερη, αλλά και να εγκαταλείψει στη διάθεσή του το όνομα και την περιουσία της. Δεν θέλει να παντρευτεί, αλλά θέλει να γίνει μητέρα. Διαλέγει τον κηπουρό του σπιτιού και πραγματοποιεί την επιδίωξή της, αφού πρώτα έχει πληρώσει και διώξει οριστικά τον νεαρό. Οι γονείς της, όταν εξηγεί καθαρά τη συλλογιστική, αποδέχονται με χαρά τις επιλογές της κόρης και το παιδί. Η κληρονομία ανήκει πια μόνο στην οικογένεια.
4. «La mauvaise mère».⁵³ Σε ένα σπίτι αστών, στο Παρίσι, η μητέρα βασανίζει συστηματικά την κόρη της, μόνο και μόνο επειδή αυτό της δίνει ειδική ευχαρίστηση. Παραποιεί μάλιστα την πραγματικότητα, έτσι ώστε να καταστρέψει την καλή φήμη της νέας. Η κοπέλα, μόλις μεγαλώσει κάπως, εγκαταλείπει απελπισμένη το οικογενειακό περιβάλλον. Θα ζήσει σε μια απομακρυσμένη περιοχή, όπου οι άνθρωποι την εκτιμούν και την αγαπούν. Υπάρχει εκεί ένας έντιμος νέος που θέλει να την παντρευτεί. Όμως το κορίτσι κάποτε αναγνωρίζεται και αναγκάζεται να επιστρέψει στο οικογενειακό σπίτι, όπου λίγον καιρό

51. Στο ίδιο, τ. 2, σ. 389 κ.ε.

52. Στο ίδιο, τ. 4, σ. 403 κ.ε.

53. Στο ίδιο, τ. 4, σ. 567 κ.ε.

μετά θα πεθάνει από μαρασμό. Οι φίλοι της θα έρθουν από μακριά να την τιμήσουν και να αναδείξουν τον χαρακτήρα της, έστω και μετά θάνατον. Η άκαρδη μητέρα τιμωρείται στο τέλος της αφήγησης. Θα μετανοήσει μέσα σε απόλυτη μοναξιά, αφού όλα τα μέλη της οικογένειας έχουν πεθάνει.

Φαίνεται από τη σύγκριση με τα προηγούμενα ότι ο Ρήγας επιλέγει αφηγήσεις που εστιάζουν στην εντιμότητα και ακεραιότητα όχι μόνον των κεντρικών ηρώων, αλλά και του άμεσου περιβάλλοντός τους. Αποφεύγει δηλαδή τα αναλυτικά παραδείγματα έκλυτου βίου ή κυνικής συμπεριφοράς, τόσο για τους άνδρες όσο και για τις γυναίκες. Ακόμα, αποφεύγει τις ιστορίες που θα πρόσφεραν στον αναγνώστη αρνητικές όψεις της ερωτικής επιθυμίας ή μη αποδεκτές από την κοινωνία αντιλήψεις, όπως για παράδειγμα της κοπέλας που θέλει να κάνει παιδί χωρίς σύζυγο. Αποφεύγει να επιλέξει περιπτώσεις παρενδυσίας νέων ανδρών, που μεταμορφώνονται σε γυναίκες, για τις ανάγκες της πλοκής, όπως αντίστοιχα αποφεύγει τις μεταμορφώσεις των γυναικών. Είναι πιθανόν ότι αναδεικνύει τα θετικά πρότυπα, επειδή αυτά αρμόζουν καλύτερα στην ηθική της ελληνικής κοινωνίας, για την οποία προορίζει το έργο του. Ωστόσο, χρειάζεται να γνωρίζουμε ότι ο Rétif, αντίθετα με τον Ρήγα, έχει τολμήσει να θίξει πραγματικά προβλήματα της σεξουαλικότητας και του γάμου, καθώς και θέματα ιδιαιτερότητας, στο πλαίσιο του φύλου. Στη συνέχεια άλλωστε των *Contemporaines*, με την οποία δεν ασχολούμαστε συστηματικά σε αυτή την εργασία, ανοίγει, πολλές φορές, ερωτήματα που συνδέονται με τη γυναικεία ομοφυλοφιλία, τις συνθήκες μέσα στις οποίες αυτή αναπτύσσεται, καθώς και τις επιπτώσεις της. Τέλος σε κάποια από τα αυτοβιογραφικά του κείμενα αγγίζει το καυτό ερώτημα της αιμομιξίας, ερωτικής στάσης, μάλιστα, την οποία υπερασπίζεται, τόσο στη θεωρία όσο και στην πράξη.⁵⁴

54. Το θέμα της αιμομιξίας έχει κεντρική παρουσία στην πεζογραφική παραγωγή του 18^{ου} γαλλικού αιώνα. Τα πιο γνωστά παραδείγματα είναι εκείνα που δίνει ο Sade, ιδίως στα διηγήματα της συλλογής *Les crimes d'amour*. Ωστόσο, ο συγγραφέας φροντίζει να τιμωρήσει τους αντίστοιχους ήρωες στο τέλος της πλοκής. Δεν συμβαίνει το ίδιο με τον Rétif, ο οποίος είτε σε επίπεδο φαντασίωσης, όπως αυτό του πορνογραφικού του έργου, είτε σε αυτό της πραγματικής περιγραφής, όπως αποτυπώνεται στο κρυπτογραφημένο ημερολόγιό του, που προαναφέρθηκε, αποτιμά θετικά την αιμομιξική γάση.

*Σε μορφή επιλόγου:**ελευθερίες που δίνει στον εαυτό του ο Ρήγας*

Μεταφέροντας σε ελληνική γλώσσα τις έξι νουβέλες του Rétif, ο Ρήγας φροντίζει να λειάνει τις γωνίες που θα κινδύνευαν να τρομάξουν το κοινό του. Έτσι, επιλέγει, όπως δείξαμε στα προηγούμενα, αφηγήσεις μέσα από τις οποίες, με θετικό κυρίως τρόπο, προτείνεται στους νέους, αλλά και στους γονείς τους, ότι ο έρωτας και ο επιτυχημένος γάμος μπορούν να αποτελέσουν πολύ καλή βάση της κοινωνικής, κατόπιν, ευημερίας. Μέσα από αυτήν την οπτική επιτρέπονται κάποιες, περιορισμένες πάντως, υπερβάσεις των ορίων που θέτουν οι κοινωνικές τάξεις. Οι ειδικοί χαρακτήρες άλλωστε των τάξεων ή των επαγγελματιών παρουσιάζουν μειωμένα τα χαρακτηριστικά τους στην εκδοχή των ιστοριών την οποία μας παραδίδει ο Ρήγας. Λεπτομερής παρακολούθηση όμως παρόμοιων στοιχείων δεν μπορεί να ενταχθεί στην παρούσα μελέτη.

Περισσότερο ενδιαφέρον θεωρούμε ότι θα είχε μία σύντομη αναφορά των όψεων εκείνων της αρχικής αφήγησης τις οποίες ο Ρήγας αναπτύσσει δημιουργικά. Και εδώ το θέμα είναι εκτενές, με τμήματά του ήδη επεξεργασμένα από την προγενέστερη έρευνα, όπως για παράδειγμα το τμήμα που αφορά τα φαναριώτικα τραγούδια, τα οποία εισάγονται στο Σχολείον. Συμπληρωματικά θα μπορούσαμε να θίξουμε τα ακόλουθα σημεία:

- Αποτυπώνοντας μίαν αφήγηση στην οποία ο προφορικός χαρακτήρας υπερισχύει, έτσι ώστε σχεδόν καλεί τον αναγνώστη να προχωρήσει σε θεατρική ανάγνωση, ο Ρήγας δίνει στο κείμενό του μεγάλα τμήματα θεατρικής γραφής. Οι διάλογοι μεταμορφώνονται σε επεισόδια θεατρικού έργου, που αποκτούν ένα είδος αυτονομίας μέσα στην πλοκή. Η εικόνα αυτή ενισχύεται, άλλωστε, από τον διαχωρισμό των ιστοριών σε τμήματα πλοκής, πράγμα που δεν συμβαίνει με τις αφηγήσεις του Rétif. Αντλώντας έτσι από τον γάλλο συγγραφέα ένα βασικό γνώρισμα της λογοτεχνικής του δημιουργίας, ο Ρήγας εργάζεται σαν να ήθελε να δώσει σε αυτό το γνώρισμα μια προοπτική εμβάθυνσης ή επέκτασης. Πάντως, κινείται πάνω σε άξονα που προϋπάρχει.
- Αναφέραμε στα προηγούμενα ότι οι νουβέλες του Rétif συναπαρτίζονται από διάφορα υλικά, μεταξύ των οποίων και επιστολές, κάποτε αυθεντικές. Ο Ρήγας όχι μόνον διασχευάζει αυτές τις επιστολές,

αλλά, όταν θεωρεί ότι είναι απαραίτητες και άλλες, για να ενισχύσουν όσα προτείνει, τις προσθέτει και μάλιστα επενδύει στη συναισθηματική τους φόρτιση. Οδηγεί, και εδώ, το κείμενο ένα βήμα πιο πέρα από ό,τι είχε αρχικά προτείνει ο συγγραφέας του, φροντίζοντας να το προσαρμόσει στο αντίστοιχο συναισθηματικό κλίμα του έλληνα αναγνώστη. Με παρόμοιο τρόπο ενισχύει, παρεμβάλλοντας δικές του πια σημειώσεις, τον διάλογο με τον αναγνώστη, που επιχειρεί ο Rétif. Είναι φανερό επίσης ότι δοκιμάζει να απαντήσει από πριν σε ζητήματα πρόσληψης του έργου. Και σε αυτό το πεδίο κινείται στην κατεύθυνση του γάλλου συγγραφέα.

- Η πλοκή των αφηγήσεων του Rétif ακολουθείται από τον Ρήγα. Σε μία όμως περίπτωση, στο διήγημα «Το τελευταίον αμόρι», η αρχική πλοκή παραμερίζεται σε σημαντικό τμήμα της, έτσι ώστε να επιτευχθεί η βαθύτερη πραγματική επιθυμία του κειμένου, όπως την «διαβάξει» ο μεταφραστής ή διασκευαστής.⁵⁵ Πρόκειται για την κυρίως αυτοβιογραφική αφήγηση του μοναδικού πλατωνικού έρωτα του Rétif. Ο έρωτας για την Jeannette Rousseau αναφέρεται σε μεγάλο αριθμό έργων του, και αναλυτικά στα αυτοβιογραφικά κείμενα, ως η χαμένη ευκαιρία της ζωής του αφηγητή. Αν είχε παντρευτεί την κοπέλα, όταν ήταν νέος, ίσως θα είχε καταφέρει να ευτυχήσει ερωτικά. Η γαλλική νουβέλα προτείνει ένα υποκατάστατο, για τη θεραπεία αυτής της θλίψης: οι ήρωες, μολονότι υπαναχωρούν αρχικά μπροστά στις αντιδράσεις της οικογένειας, αργότερα παντρεύονται, έστω και σε προχωρημένη ηλικία, και καταφέρνουν να αποκτήσουν έναν γιο. Όμως ο Ρήγας διαμορφώνει τη διασκευή πάνω στη γραμμή της αρχικής επιθυμίας, η οποία διαφαίνεται στο γαλλικό κείμενο. Ο δικός του ήρωας θα τολμήσει να μιλήσει, η ηρωίδα του θα τολμήσει να γράψει στον αγαπημένο της, οι γονείς των νέων θα αντιληφθούν τη σημασία αυτού του έρωτα και το ζήτημα θα έχει αίσιο τέλος. Σε πολύ νεαρή ηλικία οι ήρωες θα παντρευτούν, αξιοποιώντας την εμπιστοσύνη των οικογενειών τους, και θα ευτυχίσουν. Δίνοντας έτσι μιαν αποφασιστική τροπή, δική του, στην πλοκή, ο Ρήγας επιλέγει να πραγματώσει —για τα ελληνικά γράμματα— την βαθύτερη επιθυμία του γάλλου συγγραφέα.

55. Την παρατήρηση έχει ήδη διατυπώσει, πολύ συνοπτικά, ο Παναγιώτης Πίστας στην εισαγωγή της έκδοσης του 2001. Βλ. *Σχολείον...*, ό.π., σ. 30.

Συνομιλώντας αρκετά ελεύθερα με τον Rétif, ο έλληνας μεταφραστής/διασκευαστής ανοίγει δρόμο για τα ερωτικά συναισθήματα: οι νέοι αναγνώστες θα τολμήσουν να τα ιδεαστούν, απαλλαγμένα κάπως από προλήψεις και στερεότυπα· ακόμα, θα τολμήσουν να διεκδικήσουν διαφορετικά πρότυπα συμπεριφοράς. Εντάσσει, έτσι, ο Ρήγας την ερωτική επιθυμία και την ερωτική ευτυχία στις δυνάμεις εκείνες που θα διαμορφώσουν την καινούρια κοινωνική πραγματικότητα.⁵⁶

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Παραθέτω το κείμενο της πρώτης επιστολής της 26ης Νουβέλας από τις *Contemporaines*, «Le premier Amour», σε μια όσο γίνεται πιστή μετάφραση, και στη συνέχεια παραθέτω για αντιπαραβολή το αντίστοιχο κείμενο που δίνει ο Ρήγας.

Δεσποινίς

Από τότε που βρίσκομαι σ' αυτή τη μικρή πόλη, τρέφω στην καρδιά μου το ίδιο συναίσθημα· κι αυτό το συναίσθημα που ποτέ πριν δεν είχα γνωρίσει, είναι μια μεγάλη φιλία, που με κάνει ν' αγαπώ περισσότερο από οτιδήποτε στον κόσμο Εκείνην που είναι το Αντικείμενό της. Δεν χρειάζεται να σας πω το όνομά της· εκεί όπου βρίσκεστε εσείς, δεν θα μπορούσε να είναι Καμία άλλη. Μπορώ να σας διαβεβαιώσω, Δεσποινίς, ότι αυτό το συναίσθημα δεν είναι, και δεν θα μπορούσε να είναι, αμάχημα. Επειδή, από τότε που το έχω, νιώθω ότι αγαπώ περισσότερο τον Θεό, που είναι πατέρας σας και δικός μου, τους Γονείς μου, τον Πλησίον και το καθήκον μου. Δεν ξέρω ποιες λέξεις, Δεσποινίς, θα μπορούσαν να αποδώσουν τα αισθήματά μου για σας· τόσο τρυφερά είναι αυτά· τόσο ευτυχισμένο θα θεωρούσα τον εαυτό μου, αν κάποιος μπορούσε να μου

56. Μόλις ολοκληρώθηκε η ελληνική μελέτη, γραμμένη για τον Ερασιστή, έγραψα ένα κείμενο που ενημερώνει τους γάλλους ειδικούς αναγνώστες και ερευνητές ως προς τη σχέση του Ρήγα με τον Rétif, παρουσιάζοντας το *Σχολείον των ντελικάτων εραστών*. Το άρθρο, που διαμορφώνει ένα δίπτυχο, αφού κατά κάποιον τρόπο συνομιλεί με την παρούσα εργασία, δημοσιεύτηκε τον Δεκέμβριο του 2014. Βλ. Vassiliki Kontogianni, «L'École des amants délicats. Quand Rhigas Phéaios traduit Rétif de la Bretonne», *Études Rétiviennes, Revue de la Société Rétif de la Bretonne* τχ. 46 (Δεκ. 2014), 197-212.

δώσει τη βεβαιότητα ότι κάποτε θα γίνετε σύζυγός μου. Αυτό σκέφτομαι κάθε στιγμή και κυρίως όταν πηγαίνω στην εξοχή. Μόλις βγαίνω από το σπίτι, εσείς μπαίνετε στη σκέψη μου και δεν βγαίνετε από εκεί όσο προχωρώ. Μόνον εσάς βλέπω. Φαντάζομαι πως έχω την ευτυχία να ενωθώ μαζί σας. Σας λέω τα πιο τρυφερά λόγια και φαντάζομαι ότι μου απαντάτε. Μερικές φορές ανατριχιάζω από ευχαρίστηση και χοροπηδώ μέσα στη μέση της εξοχής, πιστεύοντας πως όλα αυτά είναι αλήθεια. Αλίμονο! Όσο πλησιάζω στη μικρή πόλη, η ανταπάτη διαλύεται. Σημειώνω εδώ, Δεσποινίς, μόνο τα μισά από εκείνα τα πράγματα που περνούν από το μυαλό μου και σχετίζονται με σας, κι αυτό επειδή δεν έχω χώρο [να τα γράψω] κι ακόμα από φόβο μήπως τα βρείτε άσχημα. Αν διαβάσετε αυτό το χαρτί, μην αφήσετε Κανέναν να το δει.

Είμαι, Δεσποινίς, δικός σας...

Και το αντίστοιχο κείμενο του Ρήγα

Κοκόνα μου, κερά μου,

Με πικρά δάκρυα λαμβάνω την τόλμην να σας φανερώσω πόσα δεινά αισθάνεται η πληγωμένη καρδιά μου, αφ' ότου αξιώθηκα να σας ιδώ. Ποτέ μου δεν εδοκίμασα τοιαύτα ανίατα πάθη. Σας το ομολογώ όμως πως δεν προέρχονται από άλλο, παρά από μίαν εγκάρδιον κλίσιν όπου έχω προς το χρυσόν υποκείμενόν σας, η οποία αδιακόπως με τυραννεί και αναπαύσεως ανακωχήν δεν με χαριτώνει. Να ζουν τα ματάκια σας, να μην με μεφθήτε δι' αυτό το κίνημά μου, επειδή και δεν ημπόρεσα πλέον να υποφέρω τα βάσανα όπου καθημερινώς με τήκουν και κινδυνεύω να απελπισθώ από την δυστυχισμένην μου ζωήν. Αφού το έβαλα εις τον νουν μου, το εκαλοσυλλογίσθηκα τόσον καιρόν, προτού να σας το φανερώσω, και αποφάσισα να σας το ξεμυστηρευθώ, παρακαλώντας σας να μη θυμώσετε. Αχ, κερά μου, δεν ευρίσκω λέξεις οπού να σας παραστήσω τους ερωτικούς στοχασμούς μου και την άκραν ευφροσύνην οπού ήθελεν αισθανθώ, ανίσως και με έλεγε κανείς πως με αγαπάτε και πως είναι τρόπος να καταδεχθήτε την οικειοποίησιν των στιγμών της ζωής μου, οπού σας τες αφιερώνω, διά να αξιωθώ να συζήσω μαζί σας. Αυτό στοχάζομαι πάντοτε, και το περισσότερο όταν πηγαίνω εις καμίαν εξοχήν. Εβγαίνοντας από το μελαγχολικόν ασκητήριόν μου, γεμίζω τον αέρα με στεναγμούς· ο νους μου είναι προσηλωμένος εις τα κάλλη σας, σας ζωγραφίζω εις την

φαντασίαν μου, με φαίνεται πως σας βλέπω, πως μιλώ μαζί σας, σας διηγούμαι τους ερωτικούς μου πόνους αναμεταξύ εις τα δενδράκια, νομίζω πως τάχα με αποκρίνεσθε, χτυπά η καρδιά μου από την χαράν και αρχινώ να καλοτυγχίζω τον εμμαντόν μου, θαρρώντας πως όλα αυτά είναι τω όντι έτσι... Αχ, ο κακορίζικος, όταν ξυπνώ όμως από την έκστασίν μου, όταν έρχομαι εις τον εμμαντόν μου και βλέπω εκείνα όλα πως ήτον ένα πλάσμα της φαντασίας μου, στοχασθήτε, κερά μου, τότε τι μαρτύριον δοκιμάζω ο δυστυχής! Τα δάση αντηχούν από τα θλιβερά παράπονά μου και μεταμορφώνονται τα μάτια μου εις δύο αστέρευτες βρύσες. Ποτέ δεν εξαρκώ να σας περιγράψω τα όσα τραβώ διά την αγάπην σας... Πλην... συστελλόμενος να μη σας ενοχλήσω με την πολυλογίαν μου, σιωπώ, κερά μου, παρακαλώντας σας με άκραν υπόκλισιν να μην τύχη και δείξετε κανέναν το δουλικόν μου και με θανατώσετε αδίκως· μένω δε της ευγενείας σας διά πάντα εις τους ορισμούς

δούλος...

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΗ

Résumé

RHIGAS ET RÉTIF DE LA BRETONNE

Quelques éléments complémentaires sur un rapport déjà connu

L'étude s'inscrit dans la suite des travaux précédents qui ont abordé la question des rapports entre l'œuvre de Rhigas *L'école des amants délicats*, publiée en 1790, et l'original français que notre auteur traduit ou plutôt adapte, c'est-à-dire *Les Contemporaines* de Rétif de la Bretonne, dont la première série a été publiée en 1780. Le but de ce travail est de répondre à un nombre limité d'interrogations complémentaires concernant cette même recherche.

Situer *Les Contemporaines* dans le contexte de la nouvelle française, permet d'apercevoir l'évolution du genre ; cette dernière se reflète de manière significative même dans le livre de Rhigas. Situer *Les Contemporaines* dans la vie et la créativité de leur auteur, permet de saisir mieux les liens inhérents au choix opéré par Rhigas. Enfin situer Rétif dans le cadre de l'écriture libertine du 18ème siècle, permet de mesurer les distances entre lui et les grands auteurs libertins, comme aussi les distances que Rhigas met entre son écriture et l'original.

Si la première partie de l'étude propose une approche contemporaine de l'auteur et de son travail, la deuxième partie tourne le regard vers les choix de Rhigas. Rétif adore et décrit les femmes de la ville de Paris, dans la décennie qui précède la composition ; comment Rhigas arrive-t-il à nous donner un recueil où nous apercevons tout d'abord le jeune homme en tant qu'héros central ? Quelles opérations conduisent à un tel glissement ? Que révèle le titre ? Pourquoi les «amants délicats» ? Ces questions tentent de mettre au clair l'œuvre de l'adaptation. Suivant librement son modèle, pour le mettre décidément de côté parfois, Rhigas semble respecter les attitudes de la société grecque pour ce qui est de l'amour et du mariage, tout en essayant d'y apporter quelques améliorations légères mais d'une influence capitale : malgré la différence de classe sociale les héros des nouvelles de Rhigas réussissent (dans la plupart des cas) à atteindre le but, celui d'un mariage heureux. Placée dans le contexte des Lumières grecques cette littérature annonce une ère d'optimisme, celle qui précède l'époque romantique.